

Een klimaatgesprek onder pastores

Gespreksmateriaal door pastores voor pastores

Pastor-zijn in context van de klimaatcrisis:

Welke theologie heb je nodig?

Welke woorden kun je spreken?

Waar mag je niet over zwijgen?

Kerk-zijn in context van de klimaatcrisis:

Wat betekent dat voor hoe we vieren?

Afb: 'regenbooggebed' in liturgische setting

Samengesteld door:

Aster Abrahamsen-den Bok
Sifra Baayen-Op 't Land
Jasper Dijkman
Thea de Ruijter
Lieke Weima
Florisca van Willegen

Met bijdragen van:

Sam Janse
Bert de Leede
Trees van Montfoort
Paul Schenderling

Voorwoord

En als het licht eenmaal verduisterd wordt,
- geen oogst op 't land, de vijgenboom verdord,
geen levend water meer, geen brood, geen wijn -,
wanneer de schapen Gods verdreven zijn,
is er bij mensen geen verwachting meer;
nog zal ik juichen om mijn God en Heer.

Lied 156:3 'Het lied van Habakuk'

Mooi dat jullie deze handleiding voor klimaatgesprek onder pastores gebruiken in je werkgemeenschap of groep. Als schrijvers en samenstellers van dit document hopen we dat het onderlinge gesprek jullie werk verrijkt en jullie verder helpt om je rol als pastor in de context van klimaatcrisis te doordenken.

Wij gaan ervan uit dat ook jullie groep een gemêleerd gezelschap is, als het gaat om hoe en hoe intensief de deelnemers bezig zijn met het raakvlak tussen geloof en klimaatcrisis. Juist daarom is het onderlinge gesprek zo belangrijk. Zowel tussen collega's als in de gemeente.

We nodigen je uit voor een open gesprek van hart tot hart. Voorkom dat je als groep 'gaat vergelijken' of discussiëren over technische (on)mogelijkheden. We nodigen je uit om in te steken bij wat (berichtgeving over) klimaatcrisis met je doet. Ook bieden we je handreikingen om te reflecteren op je rol als pastor hierin.

We wensen jullie een goed gesprek en een vruchtbare bijeenkomst!

Deze bundel kan natuurlijk ook gebruikt worden buiten de werkgemeenschappen om. Op individueel niveau hopen we dat het dienst als inspiratie voor theologisch denken of liturgie in de context van klimaatcrisis.

Nog even over welk woord...

Klimaatcrisis, klimaatverandering, ecologische crisis, afname van biodiversiteit... Welk woord is passend, dekt de lading?

Het woord *klimaatverandering* normaliseert de verandering die we doormaken, heeft weinig urgentie en zet niet aan tot verandering. Dat is dan weer het voordeel van het woord *crisis*, dat is (daad)krachtiger. Anderzijds, een crisis kun je doormaken, en dan kom je in de periode 'na de crisis'. Om die reden wordt ook wel de term *ecologische mutatie* gebruikt, om het definitieve en alomvattende te benadrukken. Dit is niet een crisis waar we uitkomen, maar een verandering die onomkeerbaar is.

In deze bundel kiezen we doorgaans voor de term klimaatcrisis. Daarmee bedoelen we ook de biodiversiteitscrisis die daar, deels als gevolg, mee samenhangt.

Inhoudsopgave

Deze gesprekshandleiding heeft vier delen. Groepen kunnen kiezen welke delen ze gebruiken en of ze er één of meer bijeenkomsten mee bezig willen zijn. Onze aanbeveling is om te beginnen met het eerste deel.

Deel 1: Uitwisselingen van perspectieven (p 4)

Het eerste deel draait om de uitwisseling van perspectieven. Zowel de onderlinge perspectieven binnen jullie groep als wereldwijde perspectieven komen aan bod. Ook de ervaring van een melkveehouder uit eigen land is in dit gedeelte opgenomen.

Deel 2: Inleidende artikelen (p 8)

In het tweede deel bespreken we drie belangrijke thema's voor wie preekt in context van klimaatcrisis. Deze drie thema's kwamen in onze voorbereidende gesprekken bij het schrijven van deze bundel steeds weer naar voren en zijn terugkerende spanningsvelden in onze eigen preken in de context van de klimaatcrisis.

Hoe doe ik recht aan alles wat leeft? Het verband tussen ecologische crisis en gerechtigheid zien en benoemen door Aster Abrahamsen (p 8)

Vrijheid tegenover machten: Vruchtbaar spreken over schaamte en schuld, zonde en bekering door Lieke Weima (p 11)

Klimaatwanhoop door Jasper Dijkman (p 13)

Deel 3: Liturgische bouwstenen (p 16)

Het derde deel bevat liturgische bouwstenen rond de vraag 'Wat doet liturgie in de context van de klimaatcrisis?'. Dit gedeelte is bedoeld om aan de hand van de liturgische teksten met elkaar in gesprek te gaan. Hoe komt dit bij je binnen? Hoe zou je het zelf doen?

Deel 4: Verdiepende artikelen (p 24)

Het vierde deel tot slot is voor wie zich verder wil verdiepen: bijdragen van gastschrijvers. We vinden het fijn dat de vier gastschrijvers een prikkelende en verdiepende bijdrage hebben willen schrijven, aansluitend op de drie inleidende artikelen.

Rentmeesterschap en zorg voor de schepping door Trees van Montfoort (p 24)

Hoe liturgie het leven vormt door Bert de Leede (p 27)

De moed om te hopen door Sam Janse (p 30)

Wee hun die een pad kiezen dat voor anderen bepaalt of ze mogen leven – of sterven door Paul Schenderling (p 32)

Meer weten en verder lezen? (p 36)

Deel 1: Uitwisselen van perspectieven

Inleiding

Wie het gesprek wil voeren over de klimaatcrisis, merkt dit doorgaans heel moeilijk is, ook (of juist) in de kerk. Mensen staan er immers heel verschillend in.

De één trekt zich de ecologische crisis sterk aan en brengt veranderingen aan in zijn of haar leefstijl. De ander voelt zich vooral machteloos en verwacht geen oplossingen uit gedragsverandering. Sommige mensen voelen zich schuldig, aangeklaagd, angstig of lamgeslagen, door de vele prikkels die nieuwsberichten geven.

Ons geloof heeft daar direct mee te maken. Wat mag je verwachten van een mens, van de kerk, en wat verwachten we eigenlijk van God als het gaat om de ecologische verandering die we doormaken? Een gesprek hierover komt al snel dicht aan je hart.

We denken dat het een goede oefening en een goed begin is, om als collega's de onderlinge perspectieven en persoonlijke beleving uit te wisselen. Het maakt nogal uit in 'welke bubbel' je zit, welke nieuwsbrieven je ontvangt, voor hoe gealarmeerd je bent over de klimaatcrisis. Anders gezegd: je kunt de *urgentie* heel anders beleven. En dan hebben we het over positionering en theologie nog niet eens gehad....

Deel met elkaar aan de hand van de volgende gespreksvragen. Ga niet in discussie, maar luister. Probeer je open uit te spreken. Bedenk dat binnen de groep waarin je nu zit een veelheid aan perspectieven leeft, net zoals in de gemeente waarin je staat. In dit 'collegiale klimaatgesprek' willen we allereerst onze horizon verbreden.

Gespreksvragen

- Hoe sta jij zelf in de klimaatcrisis? Hoe houdt dit je bezig?
- Hoe ga je er in je werk als predikant/pastor mee om? Vind je dat het verband houdt met jouw taak? Zo ja, hoe geef je daar vorm aan?
- Wat zie jij als de rol van de kerk in de klimaatcrisis?

Ervaringsverhalen wereldwijd

Zoals gezegd is het belangrijk om onze horizon te verbreden. Binnen elke gemeente leven verschillende ervaringen en perspectieven naast elkaar. Toch horen we bij elkaar, we zijn aan elkaar gegeven binnen de lokale gemeenschap.

Dit geldt evenzeer voor de wereldwijde kerk, waar we deel van uitmaken. Wij leven in een deel van de wereld waar de effecten (nog) niet zo zwaar wegen. Voor heel wat gemeenschappen is er nu al lijden en rouw door (de gevolgen van) klimaatverandering. Door perspectieven uit die gemeenschappen tot ons te nemen, en te delen hoe die verhalen bij ons binnenkomen, kunnen wij ons oefenen in solidariteit.

Ethiopië/Kenia

"De ergste droogte in meer dan 40 jaar. Dat is de situatie in delen van Ethiopië en Kenia, waar op sommige plaatsen al drie jaar lang geen druppel regen is gevallen. Door de klimaatcrisis

zijn de weersextremen alleen maar groter geworden. De afgelopen jaren zijn daardoor steeds de oogsten mislukt. 'Het gebied is een grote zandbak. Er groeit weinig, dus mensen die er wonen zijn sowieso al heel kwetsbaar. In een tijd van droogte en hongersnood zie je de karkassen van dode dieren overal liggen. Nu komen de wereldwijde ontwikkelingen daar nog bovenop. Door de tekorten aan brandstof konden boeren die wél gewassen verbouwen, in de zaaitijd niet met hun trekkers het land op. Dat is een regelrechte ramp.'"

- <https://kerkinactie.protestantsekerk.nl/verhalen/ergste-honger-sinds-40-jaar-in-afrika/>

- **Wat doet het met je, dat iemand leeft in een gebied waar drie jaar geen regen viel?**

Honduras

Hector Hermilo Perdomo, Santa Bárbara, Honduras: "Met de twee orkanen die Honduras troffen, heeft de neerslag die daarmee gepaard ging ons erg getroffen. We hebben twee landverschuivingen meegemaakt, waarbij grote stukken van ons land werden meegenomen en ook de gewassen. Alleen al op mijn eigen grond verloren we twee *manzana* (2 hectare). Dat betekent dat ik 7000 koffieplanten verloren heb, wat ik niet kan herstellen. En dus ook de productie van die 7000 koffieplanten, dat betekent 35 *quintals* van droge *pergamino* koffie, die ik verloren heb. Dit alles betekent financiële problemen, het is een groot verlies. Ook verloor ik de *musacea*, dat zijn de bananen die we naast de koffie planten, als schaduw. We hebben een substantiële handel in bananen naar Guatemala, vooral de kleine die we *minimo* noemen, deze handel zijn we nu kwijt. We hebben grote problemen met de toegang tot onze boerderijen, doordat de hoofdweg en de kleine wegen door de landverschuivingen getroffen zijn, en dat maakt het moeilijk om producten naar de markt te krijgen, of machinerie te krijgen om onze boerderijen te herstellen. Ik heb al 14 kleine en 2 grote landverschuivingen gehad op mijn terrein."

- Vertaald vanaf <https://www.oikoumene.org/what-we-do/care-for-creation-and-climate-justice#climate-change-images>

- **Wat doet het met je, wanneer je telt hoeveel keer het woord 'verlies' gebruikt wordt wanneer deze boer zijn situatie omschrijft?**

West-Timor

"West-Timor is een gebied dat veel te lijden heeft onder droogte. Het droge seizoen duurt acht tot negen maanden en als gevolg hiervan ontbreekt het aan water voor de landbouw. Desondanks leeft meer dan tachtig procent van de bevolking van de landbouw. Het gebrek aan water voor die landbouw heeft dus een grote impact op het leven van mensen. Droogte is vaak een oorzaak van het mislukken van de oogst op onze eilanden. Voor Oost-Nusa Tenggara is het een zaak van leven of dood. Droogte in deze situatie kan betekenen dat mensen ondervoed raken, groeiachterstand oplopen en verhongeren of ziek worden door bijvoorbeeld huidinfecties. Droogte leidt ook tot migratie van kwetsbare groepen, terwijl waardevol bezit, zoals vee, sterft of onder de prijs verkocht moet worden. In West-Timor erkennen we dat de dreiging van droogte en hongersnood verbonden kan zijn met kwesties van maatschappelijke gerechtigheid, maar ook met ecologische rechtvaardigheid. Droogte komt steeds vaker voor, doordat mensen niet op een vriendschappelijke manier met de natuur omgaan."

- Uit *'Reading the Bible in a Dry Land, Dom Hélder Câmara-lezing 2019, Dr. Mery Kolimon.*

Somalië

“Landbouw en veeteelt vormen samen de belangrijkste bron van inkomsten voor Halima en haar gezin. Door de droogte verloor ze echter al haar vee en mislukte de oogst. Het gevolg was dat ze zonder inkomsten kwam te zitten. Halima vertelt: ‘We verlieten ons dorp, op zoek naar hulp. Onze jongste dochter was toen net 1,5 jaar oud. Bij haar ging ik al snel de gevolgen zien van het gebrek aan voeding.’ Ook haar andere vier kinderen hadden het zwaar. ‘Zowel mijn kinderen als ik hielden het nauwelijks nog vol. Ik probeerde de porties met eten zo klein mogelijk te maken, zodat we wat achter de hand hielden. Al snel kon dat niet meer. We hielden één maaltijd per dag over en er waren zelfs dagen dat ik helemaal niets had om mijn kinderen mee te voeden.’ Uiteindelijk ontvingen Halima en haar gezin steun in Wadajir en konden ze zich aanmelden voor het ontvangen van voedselpakketten. Daarnaast kon haar dochtertje van 1,5 voor acute ondervoeding behandeld worden om levensbedreigende situaties te voorkomen. De behandeling werd direct gestart nadat Halima zich bij het gezondheidscentrum had aangemeld. Na 9 weken bleek de situatie van Halima’s dochtertje stabiel. ‘Onze voedselsituatie is aantoonbaar verbeterd. Over eten hoef ik mij de komende maanden geen zorgen te maken. Mijn kinderen, waaronder ook mijn jongste dochtertje, maken het naar omstandigheden goed.’”

- <https://www.tearfund.nl/verhalen/halima-ik-wil-mijn-kinderen-niet-verliezen>

- **Wat doet het met je, wanneer je leest welke verschillende gevolgen droogte in een gebied en samenleving kunnen hebben?**

Ervaringsverhaal uit eigen land

Niet alleen op anderen plekken ter wereld, ook dichterbij zijn er verschillen in perspectief vanwege je plek in het geheel. Je plek en rol in de samenleving maakt ook binnen Nederland nogal uit. Niet zelden worden burgers en boeren tegenover elkaar geplaatst in discussie rond klimaatmaatregelen. Hieronder geven we de ervaringen weer van een melkveehouder in Nederland, hoe hij kijkt naar die verschillende perspectieven en wat hij ervan merkt in zijn werk en leven:

“Als je agrarisch ondernemer bent is dat in deze tijd een eenzaam beroep. Je moet sterk in je schoenen staan omdat je het jaar door hard moet werken en je de opbrengst pas na lange tijd ziet en ontvangt. Het is nodig dat je ver vooruit denkt en daarop richt in je werk. Je moet goed kunnen omgaan met tegenslagen en zeker zijn van de kwaliteit van je werk. Nu met de stikstofcrisis krijgen wij veel kritiek en ik merk om me heen dat dit mensen aan het twijfelen brengt. Dat is zwaar, want je staat daarin een soort alleen. Het valt ook zwaar dat je weet dat je het goed doet en je best doet, maar dat dat maatschappelijk anders gezien wordt.

Ik zie de toekomst met vertrouwen tegemoet. Er is toekomst voor de volgende generatie. Minder vertrouwen heb ik erin dat het overheidsbeleid goed voor ons is. Mijn vertrouwen in de overheid is in de afgelopen jaren sterk gedaald, door de cultuur waarmee gewerkt wordt. Er is weinig vakkennis en er is weinig gesprek. Wat ik voortdurend mis is een integrale benadering.

Wil ik dat er in de kerk gebeden wordt voor dat de boeren hun zin krijgen? Nee. Wil ik dat er gebeden wordt voor de maatregelen, zoals die nu door de overheid worden voorgesteld? Nee... Laatst werd er gebeden voor wijsheid, voor het gesprek, voor het samen vinden van oplossingen. Dat vind ik belangrijk, dat dit gesprek goed gevoerd wordt.

Is er zorg om de aarde? Ja, er is veel zorg. Is er zorg om de toekomst? Ja, er is grote zorg. Het gemak waarmee fossiele brandstof wordt gebruikt geeft mij grote zorg en ook de claim die de mensheid op de ruimte doet. Maar is dat een zorg van de boeren alleen? Volgens mij niet. Wat ik voortdurend mis is een integrale benadering. Een benadering die werkt in de praktijk en die werkt op lange termijn. Ook op andere gebieden zoals zorg, asiel, toeslagenaffaire, defensie en onderwijs. Regeren is vooruitzien, en dat lijkt steeds mis te gaan.

Ik heb de vlag omgekeerd hangen bij het huis. Die hangt daar niet om mensen te kwetsen of om me tegen het land uit te spreken, het is een oud teken uit de scheepsvaart om een noodtoestand te communiceren. Wij zijn in nood, dat betekent het.

De vlag hangt bij mij zes dagen in de week, op zondag niet. Dat is ook voor mijzelf, om me te helpen relativeren. Om het perspectief te zien, dat dit uiteindelijk alleen het aardse is. Dit is een bewuste keuze en belangrijk voor mij." - Gerrit van den Pol, Dronten.

- **Wat doet het met je, wanneer je de ervaringen van deze melkveehouder leest?**

Nota bene: Zie hierboven in enkele bronnen dat verschillende organisaties die wereldwijd werken op hun website ervaringen beschikbaar stellen. Deze kun je bijvoorbeeld gebruiken voor een gespreksgroep, maar ook bij het vormgeven van gebeden.

Deel 2: Inleidende artikelen

Hoe doe ik recht aan alles wat leeft? Het verband tussen ecologische crisis en gerechtigheid zien en benoemen, door Aster Abrahamsen

*Rechtvaardig is de HEER in alles wat Hij doet,
heel zijn schepping blijft Hij trouw. Psalm 145: 17*

De ecologische crisis is onlosmakelijk verbonden met de roep om gerechtigheid. Sterker nog: de ecologische crisis is mede veroorzaakt door het gebrek aan rechtvaardig handelen. Klimaat(on)rechtvaardigheid (climate justice) is inmiddels een veelgebruikte term.¹

Gerechtigheid of rechtvaardigheid is ook een duidelijk bijbels en theologisch thema. En hoewel er in de periodes waarin de verschillende Bijbelboeken tot stand kwamen er nog geen ecologische crisis was, kan het Bijbelse spreken over rechtvaardigheid ons in deze tijd wel inzicht geven in hoe de ecologische crisis en gerechtigheid samenhangen en hoe we in deze crisis recht kunnen doen aan elkaar en de aarde om ons heen.

Drie facetten van gerechtigheid willen we bespreken: 1. gerechtigheid voor de slachtoffers. 2. gerechtigheid in het heden én met het oog op de toekomst en 3. gerechtigheid voor de hele schepping. Deze facetten worden ons aangereikt door Rowan Williams (voormalig aartsbisschop van Canterbury) in zijn denken over de samenhang tussen klimaatcrisis en gerechtigheid, vanuit Bijbels perspectief.²

Gerechtigheid voor de slachtoffers

'Er groeit meer dan genoeg voedsel op de akkers, maar omdat het niet eerlijk verdeeld wordt, krijgen arme mensen niets.' (Spreuken 13:23)³

In de Bijbel wordt talloze keren het verband gelegd tussen rechtvaardigheid en omzien/zorgen voor de armen. Zie bijv psalm 37, waar duidelijk wordt gesteld dat wie rechtvaardig is deelt en uitleent (en niet terugvraagt!) van wat hij heeft.

Of zie het verhaal van Ruth die aren leest op Boaz' akker (Ruth 2), een mooi voorbeeld van hoe de wetten uit Leviticus de rijken verplichtte om aan de armen hun deel te geven.

In Lucas 4:18 wordt duidelijk dat Jezus zelf juist de armen voor ogen had (*Om aan armen het goede nieuws te brengen heeft Hij Mij gezonden...*) Arme, achtergestelde mensen die leven op de rand van de samenleving: dat zijn de mensen waar het om gaat in de Bijbel, de mensen aan wie allereerst recht moet worden gedaan en voor wie er verlossing is.⁴

Klimaatverandering verergert de ongelijkheid tussen mensen. Armen worden armer, rijken blijven (langer) ongedeerd. Uiteindelijk raakt de klimaatcrisis ieder mens en wordt iedereen

¹ <https://milieudefensie.nl/alles-wat-je-wil-weten-over-klimaatrechtvaardigheid>

² https://www.youtube.com/watch?v=SP16mgMr_2Y Rowan Williams on Climate Justice, Climate Change and Christian Vision

³ Bijbel in Gewone Taal

⁴ Zie o.a. <https://debijbel.nl/bericht/armoede>

slachtoffer. Maar, de meest kwetsbare groepen mensen worden het eerst en het hardst geraakt. Zij betalen de hoogste prijs voor de klimaatverandering en kunnen zich er het minst goed tegen wapenen. Zij dragen echter niet de grootste verantwoordelijkheid voor de klimaatcrisis, die wordt voornamelijk veroorzaakt door mensen die welvarend zijn. Zo stoot de rijkste 1% van de wereldbevolking 30x meer CO2 uit dan de armste 50%.⁵

Een voorbeeld van ver weg en dichtbij vinden we bij Milieudefensie:

In Kenia heeft de helft van de bevolking op het platteland geen toegang tot schoon drinkwater. Meestal zijn het vrouwen, moeders en dochters, die water halen. Dat is zwaar en tijdrovend werk, waardoor andere activiteiten en school erbij inschieten. Door klimaatverandering moeten ze bovendien steeds grotere afstanden afleggen.

In Nederland kunnen mensen met een laag inkomen die in een koophuis wonen zich vaak geen opstalverzekering permitteren. Zo'n verzekering verzekert schade van bijvoorbeeld brand, wateroverlast en storm. Die risico's worden juist groter door klimaatverandering.⁶

De klimaatverandering brengt ongelijkheid aan het licht en verergert die. Vanuit de Bijbel worden we opgeroepen de armen en kwetsbaren bij te staan en welvaart en vruchtbare aarde beter te verdelen.

Gerechtigheid voor nu én in de toekomst

De zorg voor de komende generaties is iets wat in de Bijbel vaak wordt genoemd. Denk aan psalm 78 en psalm 100 of de verhalen uit Genesis: het verbond dat God sluit, is een verbond dat telkens opnieuw, van generatie op generatie moet worden vernieuwd, doorverteld, en uitgeleefd. En als dat niet gebeurt, hebben de toekomstige generaties er nog lang last van.⁷ Kinderen moeten van hun ouders leren wat een rechtvaardig leven inhoudt, ouders moeten de wetten, regels en geboden aan hun kinderen doorgeven, en zo kan de toekomst er beter uitzien dan het heden.

Dit speelt ook een grote rol in de klimaatcrisis. Het is niet alleen belangrijk om recht te doen aan de mensen die nu leven, maar om ook recht te doen aan de komende generaties. Zij gaan mede door onze levensstijl en onze daden een onveilige en instabiele toekomst tegemoet. Dus hoe kunnen we nu al zo leven dat we recht doen aan hen die na ons komen?

De zorgen om de toekomst vanwege de klimaatcrisis leiden er in onze maatschappij toe dat steeds meer jongvolwassenen geen kinderen willen, omdat zij denken dat er geen (goede/rechtvaardige) toekomst is voor hun kind.⁸ In de bijbel wordt het krijgen van kinderen juist verbonden met toekomst en met hoop, het is zelfs een opdracht: 'ga heen en vermenigvuldigt u'. Het op de juiste manier grootbrengen van de nieuwe generaties kan leiden tot een nieuwe rechtvaardige, goede generatie die 'het beter gaat doen'. Dit

⁵ <https://milieudefensie.nl/alles-wat-je-wil-weten-over-klimaatrechtvaardigheid>

⁶ <https://milieudefensie.nl/onderwerp/racisme>

⁷ Zie ook Exodus 20:5-6, 34: 6-7

⁸ Zie bijv <https://www.rtlnieuws.nl/lifestyle/artikel/5254861/baarschaamte-geen-kinderen-vanwege-milieu-egoistisch-ippc>

gedachtegoed bestaat ook in onze samenleving en heeft zowel hoop voor de toekomst als een enorme druk op de volgende generaties tot gevolg.

Gerechtigheid voor de hele schepping

Wanneer we het over gerechtigheid hebben, dan denken we vaak aan intermenselijke relaties, of de relatie tussen God en mens. God doet mensen recht, mensen doen elkaar recht of onrecht. Maar, volgens Williams is gerechtigheid in de Bijbel breder: het gaat over recht doen aan de hele schepping. We moeten onszelf als mensen niet als uitzondering zien, niet denken dat we boven de natuur en de dieren staan, maar gaan inzien dat we afhankelijk zijn van de natuur en dat we er onlosmakelijk mee verbonden zijn. Theoloog en predikant Trees van Montfoort laat in haar exegese zien dat niet de mens op zichzelf maar de *hele* schepping inclusief de mens met zijn roeping als Beeld van God, door God geliefd en bedoeld is. En dat de hele schepping lijden kent én door God gered zal worden.⁹ Zie bijv. Romeinen 8:19-23 waarin Paulus aangeeft dat niet alleen de mens, maar de hele schepping ‘in barensweeën zucht en lijdt’ en er reikhalzend naar uit ziet gered te worden door God. Of lees Jesaja 65:25 over de nieuwe schepping: niet alleen de mensen worden genoemd, maar ook ‘wolf en lam zullen samen weiden, een leeuw eet stro, net als een rund, en een slang zal zich voeden met stof.’ Of zie Hosea 4:1b-3 waarin duidelijk wordt dat ook het land en de dieren lijden onder de ongerechtigheden van de mensen en dus ook redding nodig hebben.

In dit perspectief kan het goed zijn om kort stil te staan bij de veelgebruikte term ‘rentmeesterschap’. Van Montfoort geeft aan dat de term vaak op een verkeerde manier is gebruikt in de kerk en uitdrukking geeft aan het onjuiste gevoel dat de mens de aarde als handelswaar kan gebruiken, ipv er een relatie mee aan te gaan. Je kunt hier meer over lezen in haar bijdrage in deze bundel.

Gespreksvragen:

- Eén van de zaken waar elke kerk mee te maken heeft en wat raakt aan alle drie de hierboven genoemde facetten van gerechtigheid is: hoe ga je als kerkgenootschap om met geld? Hoeveel geld heb je als kerk en als diaconie op de bank staan? Waar geef je het aan uit? Hoeveel heb je belegd en waarin? Bij welke bank ben je aangesloten? Ben je als predikant op de hoogte hiervan of zou hierover een gesprek kunnen plaatsvinden met de kerkrentmeesters?¹⁰
- De diaconie is van oudsher gericht op het collecteren voor goede doelen die met mensen te maken hebben. Zou je in het licht van wat hierboven staat ook kunnen collecteren voor natuurbehoud of dierenwelzijn en bijvoorbeeld Greenpeace, het WWF of andere natuur/dierenwelzijnsorganisaties op de collectelijst kunnen zetten?
- Lees psalm 148. Wat valt op in deze lofzang? Welke plaats krijgt de mens hier toebedeeld?

⁹ Trees van Montfoort, *Groene Theologie* (2019) p49-141. Zie ook Richard Bauckham, *Living with Other Creatures* (2012).

¹⁰ <https://www.kerknet.be/kerknet-redactie/nieuws/religieuze-organisaties-herzien-investeringen-fossiele-brandstof>

Vrijheid tegenover machten: Vruchtbaar spreken over schaamte en schuld, zonde en bekering door *Lieke Weima*

Greenpeace-medewerker Cas van Kleef zegt in een interview: ‘Als ik aan mensen vertel dat ik bij Greenpeace werk, zeggen ze vaak ongevraagd “Ik recycle te weinig” of “Ik eet teveel vlees”. Dan voel ik me een soort groene biechtvader.’¹¹

Veel mensen lopen rond met gevoelens van schuld en schaamte over hun eigen rol in de klimaatcrisis. Als je een gesprek wilt voeren over klimaat en geloof, is het belangrijk dat je die gevoelens benoemt en erkent. De kerk is een van de weinige plekken in onze maatschappij waar we nog taal hebben voor schuld, én waar schuld nooit het laatste woord heeft.

Ecologische schuld – waar praten we dan over?

Ten eerste is ecologische schuld (de term is van Paus Franciscus)¹² nogal ongelijk verdeeld over de wereld. “We zijn gewoon met te veel mensen op deze aarde,” hoor je nog weleens in discussies. Maar overbevolking is het probleem niet. Op wereldniveau is ecologische schuld vooral een schuld tussen de rijke westerse wereld, waar het merendeel van de broeikasgassen wordt uitgestoten, en het globale zuiden, waar men nauwelijks aan klimaatverandering bijdraagt. Ook in Nederland zijn het vooral de rijkere mensen die de meeste uitstoot veroorzaken. Zoals Roxanne van Iperen enigszins cynisch constateert: ‘Een bijstandsmoeder op driehoog-achter die bij Primark winkelt, op een oude brommer rijdt en eens per week plofkip serveert, heeft een kleinere footprint dan de gemiddelde schrijver van een duurzaamheidsboek, met alle diners, sprekersevenementen, social gatherings en sponsordeals met ‘duurzame’ productlijnen.’¹³

Ten tweede is ecologische schuld nooit terug te brengen tot een individueel consumptiepatroon, hoewel grote vervuilende bedrijven ons dat graag doen geloven. Het is in het belang van hun macht om ons op onze eigen individuele consumenteneilandjes te houden. Het concept ‘ecologische voetafdruk’ werd geïntroduceerd door fossiele reus BP om consumenten over te halen te besparen, terwijl BP nu nog altijd een van de grootste uitstoters van fossiele brandstof ter wereld is en nog altijd doorgaat met het ontwikkelen van nieuwe olie- en gasvelden.¹⁴

In theologische termen kan het hierbij nuttig zijn om te onderscheiden tussen ‘zonde als daad’ en ‘zonde als macht’. In de *Christelijke Dogmatiek* van Van der Kooij en Van den Brink wordt onder dat laatste verstaan: ‘zondige daden die deel gaan uitmaken van het sociaal-culturele systeem en zich daarmee verdichten tot een macht die ons bedreigt’.¹⁵ Met andere woorden: het is een systeem waar we deel van zijn gaan uitmaken, of we dat nu wilden of niet. Het Accra-document benoemt die macht als de neoliberale economische globalisering,

¹¹ <https://www.greenpeace.org/nl/klimaatverandering/43687/het-is-jouw-schuld-dat-de-wereld-naar-de-knoppen-gaat/>.

¹² Paus Franciscus, *Encycliek Laudato si'* (Uitgave SRKK 2015), paragraaf 51.

¹³ Roxanne van Iperen, ‘Nee, een duurzame wereld begint niet bij jezelf. Een pleidooi tegen consumentenactivisme’. In: *Vrij Nederland*, 16 november 2019. <https://www.vn.nl/pleidooi-tegen-consumentenactivisme/>.

¹⁴ <https://verbiedfossilereclame.nl/de-misleiding-van-de-co2-voetafdruk/>.

¹⁵ C. van der Kooij en G. van der Brink, *Christelijke Dogmatiek: Een inleiding* (Zoetermeer, 2012), p. 281.

‘een ideologie die beweert dat er geen alternatief is en die een eindeloze hoeveelheid offers vraagt van de armen en de schepping. Deze ideologie doet de valse belofte dat zij de wereld kan redden door het scheppen van rijkdom en voorspoed, claimt zeggenschap over het hele leven en eist een totale overgave die gelijk staat aan afgoderij.’¹⁶ Het neoliberale paradigma benadrukt individuele vrijheid als hoogste goed, maar ondertussen heeft de individuele consument het moeilijk om aan dit paradigma te ontsnappen. Paus Franciscus: ‘Dit paradigma doet allen geloven dat zij vrij zijn, zolang zij een vermeende consumptievrijheid hebben, terwijl in werkelijkheid een minderheid, die de economische en financiële macht heeft, de vrijheid bezit.’¹⁷

Bevrijding en bekering

Tegenover ons economische systeem, waarin consumeren centraal staat, zet Bert de Leede de bekende tekst van Paulus over christelijke vrijheid, Galaten 5. ‘Als we het over onze omgang met en ons gebruik van de aardse goederen hebben (...) dan gaat het om de ‘vrijheid-in-Christus’ versus ‘gevangenschap in verslaving.’¹⁸ De woorden verslaving en slavernij gaan nog een tandje dieper dan zonde, herstel en vergeving. Hier gaat het om bevrijding van de machten die ons knechten.

Voor Paus Franciscus is ecologische bekering een vanzelfsprekend onderdeel van spirituele bekering. Hij vertrouwt op het vermogen van mensen om dwars tegen alle knechtende systemen in hun eigen waardigheid te behouden of te hervinden, door het isolement te verlaten waar het individualisme hen in heeft gedwongen en opnieuw verbinding te maken met andere mensen en met de levende wereld om hen heen.¹⁹ Grondhouding voor deze bekering zijn dankbaarheid, creativiteit en enthousiasme, en ten diepste ‘het liefdevolle besef dat men niet gescheiden is van de andere schepselen, maar met de andere wezens van het heelal een schitterende universele gemeenschap vormt.’²⁰

Net zoals ecologische schuld geen individuele schuld is, zo benadrukt de paus ook dat het niet voldoende is als individuen zich bekeren, er zijn sociale netwerken nodig die deze bekering in gang zetten. ‘Op maatschappelijke problemen moet men reageren met sociale netwerken, niet met de pure som van individuele positieve bijdragen.’²¹

Gespreksvragen

- **Ervaren jullie zelf ecologische schuldgevoelens en/of merk je deze gevoelens bij gemeenteleden? Hoe ga je daar het gesprek over aan?**
- **Hoe ziet bevrijding van dit systeem er voor jou uit? Deel met elkaar bevrijdingsverhalen, grote en kleine.**
- **Als bevrijding en bekering inderdaad alleen in sociale netwerken kunnen plaatsvinden, wat is daarin dan de rol van de kerk?**

¹⁶ Wereld Alliantie van Reformatorische Kerken, Accra-verklaring (2004).

¹⁷ *Laudato si'*, paragraaf 203.

¹⁸ Bert de Leede, ‘Blijf bij uw bevrijder: Het duurzaamheidsdebat voeren om vrij te blijven’, in: *Kontekstueel*, juli 2021, p.23. Zie ook: “Hoe liturgie het leven vormt”

¹⁹ *Laudato si'*, paragraaf 205, 208.

²⁰ *Laudato si'*, paragraaf 220.

²¹ *Laudato si'*, paragraaf 219.

Klimaatwanhoop door Jasper Dijkman

*U zorgt voor het land en bevoeit het,
U maakt het vruchtbaar,
vol water staat de rivier van God.
U bewerkt het land voor het koren, zo bewerkt U het:
(Psalm 65:10)*

Het ordelijke, regelmatige karakter van de schepping is een van de belangrijkste Bijbelse metaforen voor Gods trouw. Maar in onze tijd van klimaatontwrichting verkeren dergelijke verzen gemakkelijk in hun tegendeel. De vraag dringt zich dan op of God niet de handen van de schepping heeft afgetrokken, de ogen heeft afgewend van het menselijke experiment (Jesaja 50:2). Sterker, in de Hebreeuwse Bijbel is het uitdrogen van het land dikwijls een directe consequentie van Gods afwezigheid vanwege menselijk wangedrag (Hosea 4:1-3)

Het zou gemakkelijk zijn om de wanhoop die de klimaatcrisis bij steeds meer mensen veroorzaakt het hoofd te bieden als zij niet geschraagd werd door de feiten. Inmiddels ondervindt de hele wereld de gevolgen van de ongebreidelde uitstoot van broeikasgassen. Ook als wij morgen abrupt daarmee zouden stoppen, zouden de gevolgen nog decennia merkbaar zijn. Maar de wanhoop wordt ook gevoed door het feit dat de mensheid collectief niet in staat is gebleken om de klimaatramp een halt toe te roepen.

Met name jongeren zijn zich hiervan bewust: tachtig procent van hen zegt dat de klimaatcrisis een noodtoestand is. En Greta Thunberg is niet de enige die het “ge-blah-blah-blah” van de politici en beleidsmakers kraakt. Ook de populaire cultuur en de jeugdliteratuur van de afgelopen jaren meten de wanhoop breed uit. Van de onbarmhartige wereld in *The Hunger Games*, tot de jongeren die er alleen voor staan op een verwoeste aarde in *The 100*, tot een niet-aflattende stroom aan zombiefilms: de entertainmentindustrie voelt de tijdgeest haarfijn aan.

Klimaatpresumptie

Tegelijkertijd is onze cultuur onverbeterlijk en onverbiddelijk optimistisch. Haast elke documentaire en elk boek over de klimaatcrisis eindigen in een optimistische noot, waarin geschetst wordt hoe wij met een aaneenschakeling van gedragsveranderingen het tij kunnen keren. Elke klimaatwet wordt binnengehaald als een keerpunt. Maar naar mate de klimaatramp zich verder voltrekt, leidt dit steeds vaker tot cognitieve dissonantie die de wanhoop voedt. Met name onder dertigers leidt de maatschappelijke gerichtheid op individuele consumentenkeuzes tot wanhoop: wat is mijn keuze voor een veganistische levensstijl waard, als de kap van het regenwoud ten bate van de veeteelt gewoon doorgaat?

Daarnaast uit het afgedwongen optimisme zich in een volharding in de overtuiging dat er een technologische oplossing voor het probleem gevonden zal worden, die ons in staat zal stellen onze levensstijl gewoon voort te zetten. Boeken die de vermogens van de mens soms letterlijk de hemel in prijzen vinden gretig aftrek. De titel van de bestseller van Yuval Noah

Harari, *Homo Deus: a brief history of tomorrow*, maakt echter pijnlijk duidelijk waar de schoen wringt.

Tot op zekere hoogte is de klimaatcrisis het gevolg van de geweldige materiële en technologische vooruitgang die wij in de afgelopen twee eeuwen gekend hebben. Te verwachten dat diezelfde vooruitgang de oplossing voor de crisis zal brengen, is een gevaarlijke vorm van halsstarrigheid. Een al te groot vertrouwen in de vermogens van de mens kan uiteindelijk de vorm aannemen van idolatrie: dat wij aan mensen of menselijke instituties eigenschappen toekennen die eigenlijk aan God toebehoren. Aan de torenhoge verwachtingen die dat met zich meebrengt kan geen mens voldoen.

Klimaathoop

*Sion zegt: 'De HEER heeft mij verlaten, mijn Heer is mij vergeten.'
Maar zou een vrouw haar zuigeling vergeten,
zich niet ontfermen over het kind dat zij droeg?
Zelfs al zou zij het vergeten, Ik vergeet jou nooit.
(Jesaja 49:14-15)*

Elke hoop die te vroeg wordt uitgesproken is in potentie valse hoop, en elke wanhoop draagt het risico van trouweloosheid en geloofsverlies in zich. Toch is volgens Kierkegaard het vermogen om de wanhoop te doorvoelen een voorwaarde voor de doorbraak van het leven van de geest. Juist het erkennen van de ogenschijnlijke hopeloosheid van de klimaatcrisis kan de basis vormen van een klimaathoop die voorbij gaat aan gemakkelijk klimaatoptimisme.

In de conclusie van de bundel *Words for a dying world* merkt Hannah Malcolm op dat rouw een werk van de liefde is, dat "wij thans niet van de wereld kunnen houden zonder ons bloot te stellen aan de pijn van haar dood". Analooq daaraan valt te argumenteren dat het beklag een werk van de hoop is. Hoop ontkiemt immers in de ervaring dat zelfs in onze meest ellendige momenten, God nog steeds, of zelfs juist, aanwezig is. Het beklag over godverlatenheid is immers nog steeds aan God gericht.

De profetische taak van de kerk in de klimaatcrisis is naar mijn mening tweeledig. Enerzijds zal zij uiting moeten geven aan ons beklag. Beklag helpt ons om de ellende waar wij onszelf, onze medemens, en onze medeschepselen in gestort hebben op een eerlijke manier onder ogen te komen. Zo kunnen wij bevrijd worden van de verlamming van de wanhoop.

Anderzijds is het zaak de profetische verbeelding te laten spreken. We moeten de ideologie die zegt dat er geen alternatief is voor de huidige economische en maatschappelijke orde van individuen en anonieme markten uitdagen en ondergraven. We mogen dromen van een wereld waarin we een stuk armer zijn, maar waarin naastenliefde en gerechtigheid leidend zijn. Een hoop die zich niet oriënteert op blauwdruk-utopieën, maar op het koninkrijk van God waar wij elke week voor bidden.

Als de profeet Elia ten einde raad is gaat hij naar de Horeb (1 Koningen 19) en bereikt hij het dieptepunt van de wanhoop: hij wil niet meer verder leven. Maar juist dan verschijnt God aan hem, en wordt hij gevoed door de engel van de Heer. En God geeft hem een omvangrijk en voor ons verwarrend takenpakket mee, waar de profeet de moed weer voor gevonden heeft. Wanneer wij de hoop hebben gewekt, zullen wij allicht ook merken dat het makkelijker wordt om te doen wat onze hand te doen vindt. En als wij dat doen, dan zullen we merken dat de hoop groeit.

Gespreksvragen

- Welke gestalten van (klimaat)wanhoop ken je uit de pastorale praktijk?
- Wanneer is de laatste keer dat je in de gemeente iets gedaan hebt met een klaagpsalm of andere 'moeilijke' psalm?
- Veel van ons zijn opgeleid met de dialectische theologie van Karl Barth, en het wantrouwen dat die theologie heeft tegenover natuurlijke theologie. Speelt deze nadruk op Gods volstrekte transcendentie een rol in hoe je tegen scheppingstheologie aankijkt?

Deel 3: Liturgische bouwstenen

In dit hoofdstuk vind je liturgische bouwstenen. Deze hebben we verzameld en ontvangen van collega's om ons heen. We houden in deze bundel de verschillende bijdragen anoniem om een open blik te houden bij de bespreking.

We geven hieronder een verzameling gebedsteksten weer. We hebben gekozen voor die bijdragen, die volgens ons stof tot nadenken geven. Het zijn zowel fragmenten als gebeden als geheel, in de volgende vier categorieën: Bemoediging en groet, kyriegebed of gebed om ontferming, dankgebed en voorbeden, Onze Vader.

We nodigen je uit om met elkaar in gesprek te gaan aan de hand van deze liturgische bouwstenen. Gebruik daarbij onderstaande gespreksvragen om het gesprek focus te geven.

- **Wat valt je op aan deze woorden (dit gebed), wat raakt je, waarom?**
- **Welke keuze maakt de liturg? Hoe had hij/zij het anders kunnen doen/zeggen?**
- **Zou jij dit zelf ook zo doen/zeggen?**
- **Welk godsbeeld zit er achter deze woorden (dit gebed).**

Bemoediging en groet

Onze hulp is de naam van de Eeuwige
schepper van hemel en aarde, bron van leven.
Deze wereld draagt hij in zijn handen -
bergen en valleien, dieren en mensen,
woestijnen en zeeën, rivieren en vruchtbaar land.
Hij houdt de schepping vast, want hij heeft haar lief.
Hij laat niet los, want zijn trouw is voor altijd.
Wij vertrouwen op de overvloedige liefde van de schepper.
Wij vertrouwen op de barmhartige God,
Bij hem vinden we genade, en vrede,
Van God de Vader, van Jezus Christus zijn Zoon, door de Heilige Geest.
Amen.

Kyriegebed / gebed om ontferming

1.

Barmhartige God, schepper van hemel en aarde,

Wij bidden om uw wereld, uw schepping.
Want u hebt haar lief, tot het uiterste.
Uw gerechtigheid wordt aangetast,
wanneer mensen en dieren lijden, wanneer de aarde uitgeput wordt.
Wij belijden onze schuld, die verlamme schuld die wij dragen.

God ontferm u over ons en bevrijd ons!

Wij bidden om de volken in deze wereld.
Want u hebt de mensen lief, tot het uiterste.
Uw gerechtigheid wordt aangetast,
wanneer volken elkaar verdrücken en mensen elkaar pijn doen.
Wanneer mensen sterven aan oorlog, bezwijken aan hongersnood.
Wij belijden onze onmacht. Wij brengen dit grote verdriet bij u.
God ontferm u over hen, en geef een weg naar vrede.

Wij bidden om uw mensen, om onszelf.
U hebt ons lief, tot het uiterste.
God, wij zij niet heel, ons hart is verdeeld.
Wij zijn niet vrij, maar vatbaar voor de machten van dood.
Ontferm u over ons en maak ons heel.
Genees ons en bevrijd ons. Amen

2.

Regenbooggebed: We bidden een kyriegebed voor de schepping als geheel, aan de hand van de kleuren van de regenboog. Voor iedere kleur een kaars. De mens krijgt een plek bij de kleur 'rood', verwijzend naar het scheppingsverhaal (Genesis 2) waar gesproken wordt van 'de roodbloedige mens'. Wij zijn in dit gebed dus expliciet onderdeel van de schepping als geheel.

Het symbool van de regenboog wordt vaak gebruikt voor diversiteit en veelkleurigheid. De grond onder dit regenbooggebed is dat het ons herinnert aan de belofte die God aan Noach uitspreekt. Wanneer alle kaarsen branden, denken we aan deze belofte.

Bijvoorbeeld:

"Bij de kleur groen bidden we voor de gewassen van de aarde waarvan we leven. We denken ook aan de bossen van deze wereld. Voor de regenwouden, die aangetast worden. Daarom bidden we: ontferm u.

Bij de kleur blauw bidden we voor het water van deze wereld. Voor die plekken waar schoon drinkwater niet voorhanden is. Voor die plekken waar mensen leven met de dreiging van stijgend water. Daarom bidden we: ontferm u.

Bij de kleur geel danken we voor de kracht van de zon, groeikracht die zij geeft. Wij bidden voor gebieden waar mensen en dieren lijden aan droogte. We denken aan woestijnvorming. Daarom bidden we: ontferm u

Bij de kleur oranje denken we aan de schoonheid van de schepping, met haar vruchten en haar bloemen, de ondergaande zon. Schoonheid die zo vaak het onderspit delft tegenover andere machten, zoals geld. Daarom bidden we: vergeef ons God, en ontferm u over ons.

De kleur paars is de kleur van de rouw. We bidden vanwege diersoorten die uitsterven, of dreigen uit te sterven. Maar ook voor het verlies van toekomstperspectief voor zoveel mensen. Daarom bidden we: ontferm u.

Bij de kleur rood bidden we voor de mensheid als geheel. Door u geliefd, door u gemaakt, naar uw beeld. Voor bekering. Voor een weg van omkeer en herstel. Daarom bidden wij: ontferm u.”

3.

Laten wij onze nood,
ons tekort, en onze schuld,
benoemen en belijden
voor het aangezicht van God.

Wij werden geboren in een nietsontziend,
wereldverslindend systeem,
dat ons medeplichtig maakt
aan uitsterven, uitbuiting en uitputting,
van de aarde en haar bewoners.

Wij weten dat er elke doodnormale dag,
waarop niets lijkt te veranderen,
er juist heel veel verandert.
Wij weten dat elke dag dat we er niet in slagen
om dit systeem een halt toe te roepen,
voor velen de toekomst verdwijnt.

Wij schieten tekort
in doen en in laten.
Wij zijn schuldige bewoners,
van een schuldig land,
dat andere aardbewoners vertrapt.

Moge de God van liefde,
trouw en waarachtigheid,
genadig naar ons omzien.
En ons, ons land, en de Kerk,
leiden naar de weg ten leven.

Amen.

4.

Barmhartige God, schepper van hemel en aarde,
Wij danken u voor alles wat leeft, voor alles wat groeit.
Wij danken u voor het leven dat u geeft en liefhebt.

God u hebt alles gemaakt en u bent rechtvaardig,

Hoeveel tranen laat/huilt u om deze wereld?

Om het onrecht dat mensen elkaar aandoen, om de honger naar gerechtigheid.

Om de wonden van uw schepping, deze wereld die langzaam sterft,

Om vernietiging van steden, volken, leefomgevingen, verlies van soorten, ecosystemen?

Hoe diep is uw rouw over uw schepping God?

Om de vernietiging van wat u met liefde maakte, om te leven tot uw eer?

Om hoe oneerlijk de lasten verdeeld zijn: de vernietiging van de één is de winst van de ander.

Zowel wereldwijd, als binnen onze eigen gemeenschap

lijdt de één eerder en meer dan de ander

en het ontbreekt ons niet zelden aan begrip en compassie voor elkaar

Zo zijn we nooit bedoeld.

Hoe groot is uw woede over dit onrecht God?

Hoe is uw oordeel over ons?

Over het onrecht dat we doen, in stand houden, waar we deel van zijn?

Over onze onverschilligheid naar de meest kwetsbaren .

Over hoe belangrijk we onszelf vinden.

Vergeef ons.

Vergeef ons God.

Ontferm u over ons

en bevrijd ons.

Maak ons vrije mensen die meer aan u hechten dan aan wat dan ook.

Die aanspreekbaar zijn.

Die willen horen en willen volgen.

Ontferm u over deze wereld, en allen die haar bewonen.

Zij is gegrondvest in uw liefde en geworteld in uw trouw. Amen.

5.

Goede God,

U bent de grond van ons bestaan.

U hebt ons gemaakt,

U geeft ons Uw Geest, Uw adem.

Door U leven en bewegen wij.

Dank U voor het leven dat U ons gaf.

Ontferm U over ons

als wij geen respect hebben

voor alles wat U hebt gemaakt

en wat U ons hebt toevertrouwd:

dieren en planten, water en lucht.
Vergeef ons als wij de aarde uitputten
in plaats van haar te beheren en te dienen.

Ontferm U over ieder die lijdt
onder de branden in Zuid-Europa.
Ontferm U als mensen en dieren lijden onder
wateroverlast of grote droogte,
ver weg en dichtbij.
Ontferm U over mensen die lijden
onder oorlogsgeweld en onderdrukking.
God, laat Uw Schepping niet los.
Laat ons niet los en berg ons in uw hoede.

Zo bidden wij: Heer, ontferm U
over alles wat U hebt gemaakt
en over iedereen aan wie U het leven hebt gegeven.
Vergeef ons als wij niet hebben geleefd
zoals U hebt bedoeld.
Vernieuw ons
en help ons, om te leven als mensen naar uw beeld.

Dit alles bidden wij U
om Christus' wil.
Amen.

Dankgebeden en voorbeden

1. (fragment)

Genadige God,

Wij bidden voor jonge mensen,
die zich zorgen maken om hun toekomst,
vanwege de klimaatramp die zich voltrekt,
vanwege angst en onrecht.
En wij bidden voor oude mensen,
die dit machteloos moeten aanzien.
Dat u hen bemoedigt, en nieuw perspectief geeft.

Geduldige God,

Wij bidden voor hen voor wie wij
nauwelijks meer geduld kunnen opbrengen:
de machtigen, de leiders,
die wij kozen, of die werden aangesteld,
thans bijeen in het Schotse Glasgow.

Dat zij bewogen mogen worden door
compassie, dat zij niet doof zijn,
voor de schreeuw van de aarde.

2. (fragment)

Heer wij bidden U
Maak ons opstandig waar wij onrecht zien en ervaren
Doe ons opstaan voor wie een eigen bestaan wordt ontzegd
Inspireer ons verzet tegen alles wat onmenselijk is
Doe ons wegen van bevrijding en vernieuwing gaan
Gericht op een duurzame aarde als plek om te leven.

3. (fragment)

We bidden u dat niet de machten van geld en goed ons in hun macht houden of krijgen,
maar dat u ons behoedt voor de verleiding naar steeds meer.
Dat we op durven staan tegen verspilling en vervuiling en chaos
Dat we durven kiezen voor liefde voor elkaar en voor uw schepping.
We bidden u voor wie in chaos leven: mensen die hun wereld zagen instorten
door natuurbranden, door oorlog, door geweld op straat en in huis,
hier in onze stad en overal op uw aarde.
Wees hen nabij, met uw liefde op alle mogelijke manieren.
We bidden u om uw hulp voor mensen die hun best doen
de aarde weer goed en mooi en vruchtbaar te maken,
waar nu chaos is en onvruchtbare dorre vlakten.
We willen best medescheppers worden, maar we voelen ons vaak zo machteloos.
We bidden u dat omdat we weten dat we op u kunnen vertrouwen,
zoals Jezus uw geliefde ons liet zien.
Amen.

4 .

Eeuwige God, we danken u voor onze oren.
We danken u voor de oren op ons hoofd en de oren van ons hart.
We danken u voor iedere stem die roept om recht, en om toekomst, omdat het uw stem is.
We danken u voor elkaar, dat we bij elkaar terecht kunnen
Met onze zorgen, met onze vreugde.

We bidden u: jaag onze angst voor het onbekende uiteen.
Help de mensen die bang zijn voor wat komen gaat. De boeren die dreigen met geweld omdat
ze geen kant meer op lijken te kunnen. De mensen die in extreme politiek hun toevlucht
zoeken, omdat ze zich niet gehoord weten door wie de macht hebben. De mensen die geen
contact zoeken met de vreemde ander in hun straat, in hun dorp, omdat ze die niet kennen.
We bidden om iemand die een uitweg weet, die een weg weet waar mensen mee verder
kunnen.

We bidden dat wij zelf ook durven roepen, zachtjes of harder, als iemand ons moet horen om wat voor reden dan ook. Als we ziek zijn, fysiek of geestelijk. Als we iemand moeten missen. Als we bezorgd zijn, als we moeilijkheden hebben, en ook als we onze vreugde willen delen. We bidden voor wie op de vlucht moeten voor honger, droogte, overstromingen, onrecht, geweld. Dat er een plek voor ze is. Dat ze ergens met open armen ontvangen zullen worden.

We bidden voor wie in stilte roepen, voor alle Lazarussen van de wereld. Dat iemand hen hoort en ziet. Dat hun menselijkheid gezien en erkend wordt.

En lieve God, we bidden voor uw lieve aarde, onze moeder, zuster, de grond die ons draagt, die ons te eten geeft. We zijn zo blij met wat ze geeft. We bidden om wijsheid bij wie de macht hebben, dat ze luisteren naar wie een uitweg ziet uit de crisis waarin ze verkeert. We bidden om volharding bij wie voor haar opkomen. We bidden om toekomst, voor haar, voor alle schepselen, voor ons. Amen.

5. (fragment)

Vandaag bidden we in het bijzonder voor iedereen die een partij is in de stikstofcrisis voor agrariërs die hun onderneming onder druk voelen staan, zich niet gehoord voelen in hun belangen
voor mensen die werken in de agrarische sector die leven met grote zorgen om hun toekomst voor politici en beleidsmakers die een belangrijke rol spelen in een moeilijke situatie die bijna onoplosbaar lijkt
voor allerlei partijen in de voedselketen die elkaar in stand houden en elkaar vasthouden voor burgers die evenzo vast zitten in dit systeem, geen vrijheid hebben, of niet zien, of niet pakken
voor plant- en diersoorten die lijden aan de situatie die ontstaan is.

Wij bidden om wijsheid, een weg naar de toekomst waarin plaats is voor iedereen, wij bidden om uw geest van liefde en verbinding.

6. (fragment)

God,
we bidden U voor allen in onze gemeente en onze omgeving die zich zorgen maken over het klimaat dat nu met de oorlog en economische crisis op de tweede plaats komt.
En voor allen onder ons die zich daarover helemaal geen zorgen maken, maar liefst hun oude welvarende, milieuvriendelijke leven voortzetten.
Zo bidden wij U allen tezamen: ...

Onze Vader

Onze Vader die in de hemel zijt,
U bent ook aanwezig in de lucht, de aarde, de bossen en oceanen,

Uw naam worde geheiligd,
door de zorg die we tonen voor uw schepping,

Uw koninkrijk kome,
alles wat u maakt is goed,

Uw wil geschiede op aarde zoals in de hemel
Uw wil om de aarde te bewerken en te verzorgen.

Geef ons vandaag ons dagelijks brood,
opdat iedereen voldoende mag hebben om het leven in volheid te leven.

Vergeef ons onze zonden
onze hebzucht, onze uitbuiting, ons gebrek aan zorg voor komende geslachten.

Zoals ook wij onze schuldenaars vergeven
door verzoening met gerechtigheid en vrede.
Leid ons niet in verzoeking,
de verzoeking om heersen over gelijk te stellen aan uitbuiting.

Maar verlos ons van het kwaad,
het kwaad van het vernietigen van uw goede schepping.

Want van U is het koninkrijk,
van U, Heer, niet van ons,

De kracht en de heerlijkheid,
in het kruis en in de wederopstanding,

In eeuwigheid,
U was het begin en U bent het einde.
Amen

Tip: je kunt ook aan collega's om je heen om hun gebeden vragen, om inspiratie op te doen.

Met dank aan alle collega's die liturgische bouwstenen hebben aangeleverd..

Deel 4: Verdiepende artikelen

Rentmeesterschap en zorg voor de schepping *door Trees van Montfoort*

zie Trees van Montfoort, *Groene theologie*, Skandalon 2019, p. 143-147

Rentmeesterschap is de dominante term in de protestantse ecotheologie vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw. Achter die term gaan een aantal theologische vooronderstellingen schuil. Het uitgangspunt is: God heeft de aarde aan mensen gegeven om te gebruiken en te verzorgen. Daar wordt aan toegevoegd dat mensen mogen heersen over de aarde, maar wel als beeld van God, dat wil zeggen liefdevol. Zo klinkt een bepaalde interpretatie van Genesis 1:28 door, vaak in combinatie met Genesis 2 waar mensen de opdracht krijgen de tuin te bewerken en te bewaren en Psalm 8 waarin gezegd wordt dat God het werk van zijn handen toevertrouwd heeft aan de mens. Noach kan gelden als voorbeeld van zulk rentmeesterschap, God als eigenaar van de aarde is terug te vinden in Psalm 24:1: 'Van de Eeuwige is de aarde en alles wat daarop leeft, de wereld en wie haar bewonen'. Dit is in kort bestek de theologie achter het begrip rentmeesterschap.

Het is een hardnekkig misverstand dat rentmeester een bijbels woord is. Ja, het komt in de Bijbel voor, een paar keer in de evangeliën. (Matteüs 20:18; Lucas 8:3 en 16:1-8) Daar gaat het echter niet over het omgaan met de natuur of over de schepping, maar over het beheren van geld en goederen. Rentmeester is een economische functie.²² Er is de gelijkenis van de onrechtvaardige rentmeester, de rentmeester van Herodes wordt ergens even genoemd en elders een rentmeester die arbeiders uitbetaalt. Rentmeesterschap om de plaats van mensen aan te geven in de relatie tussen God en de wereld is dus geen bijbelse term, maar een theologische. De vraag is vervolgens of het goede theologie is.

Rentmeesterschap impliceert dat wij de aarde beheren in naam van God. Het beeld van rentmeesterschap heeft het voordeel dat het mensen zowel verbindt met God als met de natuur. De manier waarop dat gebeurt heeft echter grote nadelen. Rentmeester is ook in de hedendaagse context een economische term: een beheerder van agrarisch onroerend goed. Rentmeesters beheren namens een opdrachtgever een bezit. Ze staan aan de kant van de eigenaar en zijn zelf geen onderdeel van wat ze beheren. Rentmeester als metafoor scheidt dus grote afstand tussen mensen en wereld. Die afstand is juist een van de oorzaken van de huidige milieuproblemen. Als de rentmeester veel handelingsvrijheid heeft, raakt de opdrachtgever op de achtergrond. In een seculariserend wereldbeeld wordt de mens die de aarde beheert stilaan de eigenaar. Doordat rentmeester een economische term is, wordt bovendien de relatie tussen mensen en de rest van de aarde verengd tot een economische. In het huidige economisch bestel betekent dat: de natuur als hulpbron en handelswaar, onder controle en afhankelijk van mensen. Al met al is de term rentmeesterschap noch vanuit bijbels en theologisch, noch vanuit ecologisch perspectief adequaat.

²² Boersema, 1997.

Calvijn

Waar komt 'rentmeesterschap' eigenlijk vandaan, als het niet uit de Bijbel is? *Stewardship* kwam in de late zeventiende eeuw in Engeland op als aanvulling en correctie op Francis Bacons opvatting dat mensen de natuur kunnen en moeten beheersen. De term *stewardship* legde de nadruk op de verantwoordelijkheid en zorgplicht die dat heersen met zich meebracht. De term steward werd teruggevoerd op Calvijns uitleg van Genesis 2:15:

Mozes voegt erbij, dat Adam is aangesteld geweest tot bewaking van de hof, om aan te tonen dat wij, hetgeen de Heere ons ter hand stelt, met dat doel bezitten, dat wij tevreden met een vruchtbaar en matig gebruik, het overige zouden bewaren. Die een akker bezit, moet dus de jaarlijkse vrucht trekken, en toezien dat hij de grond door zorgeloosheid niet laat uitgeput worden, maar hij moet zich er op toeleggen, om hem aan de nakomelingen over te leveren, zoals hij hem heeft ontvangen, of nog beter bebouwd. Laat hij zo de vruchten eten, zonder toe te laten dat iets door weelderigheid afvalt, of door verwaarlozing bederft. Zal echter onder ons die spaarzaamheid en vlijt ten opzichte van de goederen, die God ons te genieten gaf, heersen, dan moet elk bedenken, dat hij over alles wat hij bezit, de rentmeester Gods is. Zo zal het gebeuren, dat hij zich niet lichtzinnig gedraagt, noch door misbruik bederft, hetgeen God wil dat bewaard wordt.²³

Calvijns pleidooi voor matigheid en verantwoordelijkheid gaat over persoonlijk bezit, waartoe bijvoorbeeld een akker kan behoren. Mensen moeten daarbij bedenken dat dat bezit eigenlijk God toebehoort en zij het slechts beheren. Hiermee sluit Calvijn aan bij de opvatting van de kerkvaders met hun ascese en theocentrisch wereldbeeld. Op de drempel van de moderne tijd heeft rentmeesterschap bij hem dus nog een andere betekenis dan in de huidige context.

Zorg voor de schepping

Rentmeesterschap is in de huidige context een verraderlijk concept. Het past namelijk te goed in een economisch-technologisch paradigma waarin nieuwe verdienmodellen en voortschrijdende techniek de ecologische crisis op zullen lossen, zoals in de visie van de ecomodernisten. Het past ook te goed in een hiërarchisch beeld van God boven de mens boven de schepping. Dat het zo goed past in gangbare concepten, maakt het voor velen aantrekkelijk. Dat maakt het ook gevaarlijk, want het legitimeert een wereldbeeld dat medeoorzaak is van de ecologische crisis.

'Rentmeester' is echter zo ingeburgerd en motiveert tot milieuvriendelijk handelen dat het strategisch slimmer lijkt om het te nuanceren en er andere beelden naast te zetten, dan om er enkel kritiek op te geven. Het idee dat mensen een verantwoordelijkheid hebben ten aanzien van hun medeschepselen, maar niet hun eigenaar zijn, is het waard om vast te houden, evenals het idee dat mensen verantwoording af hebben te leggen aan God over hoe ze met hun medeschepselen omgaan. Die verantwoordelijkheid impliceert bovendien dat de niet-menselijke schepping waardevol is.

De term 'zorg voor de schepping' heeft het voordeel dat het geen economische term is. Het kan net zo antropocentrisch en bevoogdend werken als rentmeesterschap, maar kan ook

²³ Johannes Calvijn, *Het boek Genesis. De eerste drie hoofdstukken*, Middelburg: Stichting De Gihonbron 2004, p 42.

betekenen: menselijke zorg voor de medescheepselen. Als rentmeesterschap en zorg voor de schepping ingebed worden in de bijbelse noties van de onderlinge verbondenheid van alle scheepselen en de verbondenheid van de hele schepping met God, zijn het bruikbare termen.

In vrijzinnige theologie is het beeld van de mens als medeschepper of schepper naast God populair. Dit beeld is ecologisch minstens zo riskant als dat van de mens als rentmeester: 'Hij is zelf een schepper geworden, begiftigd met een grote intelligentie en creativiteit, en kan de natuur naar zijn hand zetten.'²⁴ Als deze menselijke creativiteit ontspoot of op haar grenzen stuit, zoals in de klimaatcrisis, is economische modernisering de remedie.²⁵ Ik concludeer dat hier de eigenlijke schepper de mens is, die zelf geen onderdeel lijkt van de schepping.

Medeschepper kan een zinvolle term zijn, maar alleen samen met een sterk besef van onderlinge verbondenheid en wederzijdse afhankelijkheid van alle scheepselen. Dan is ook niet alleen de mens medeschepper, maar alle levende en misschien zelfs niet-levende wezens.

²⁴ Rick Benjamins, Jan Offringa, Wouter Slob, *Liberaal christendom. Ervaren, doen, denken*. Skandalon 2016, p 207.

²⁵ Idem, p 109-110.

Hoe liturgie het leven vormt *door Bert de Leede*

In mijn bijdrage ga ik door op het verhaal van Lieke Weima in deze bundel. Ik focus daarbij op de liturgie als levensvorm, in de lijn van Romeinen 12 vers 1 en 2: ‘..... dat u uzelf (HSV vertaalt hier terecht: ‘uw lichamen’) als een levend, heilig en God welgevallig offer in zijn dienst stelt’. Dat krijgt vorm in drie dingen, vervolgt vers 2: niet aanpassen aan de (denk-)schema’s van deze wereld, vernieuwing van je gezindheid in de richting van de *nous*, de zin van Christus, en zo ontdekken wat God wil, en dus gaan willen wat God wil. Zo eenvoudig is het. Voor ons als VDM’s de opdracht en de kunst om het ook bij die eenvoud te houden. Dat vraagt veel van ons, in wat wij leren en in hoe wij leven. Want: eenvoud is niet simpel.

Ik werk het voorgaande uit in vijf aandachtspunten met het oog op verder collegiaal gesprek:

Het Evangelie is compromisloos

Het Evangelie verdraagt zich niet met het compromis. Dat lijkt mij evident. Het Evangelie van het Koninkrijk legt uiteen: zonde – genade, oordeel – vrijspraak, God – afgoden, eersten worden laatsten en laatsten worden eersten. Dat is altijd ‘of-of’. In de ecologische crisis gaat het over onze omgang met de aardse goederen. Op dat veld wordt het ‘of-of’ van het Evangelie concreet als God of Mammon, Christus of de machten, God of ‘de goden dezer eeuw’. Wie zijn nu de laatsten die mogen én moeten voorgaan, en wie zijn nu de eersten die ruimte moeten en mogen maken? Daar is in het Evangelie geen tussenweg. De liturgie van de zondagmorgen weerspiegelt dat compromisloze van het Evangelie. Als het goed is.

Het compromisloze in de liturgie

In de liturgie gebruiken wij grote woorden. Dat is onvermijdelijk. Wij stellen ons in de liturgie immers ‘voor God’ als mens met de medemens en als schepsel tussen medeschepselen. Het compromisloze van het Evangelie – God óf de afgoden – wordt in de liturgie tot: gelóóf tegenover mácht. Tegenover de macht van duivel, zonde, geweld, kwaad, ziekte en dood, is maar één antwoord en dat is: geloof! Met een ander woord: opstaan! Daar is geen tussenweg. Daarom gebruiken wij in de liturgie zulke grote woorden. Meteen al in de openingspsalm, al te vaak ver boven onze stemming of de ‘toestand in de wereld’ uit. Vervolgens in het *mea culpa, mea maxima culpa* van het boetegebed: het geleefde leven is een chaos: *kyrie eleison*. Dan in de genadeverklaring: uw zonden zijn u vergeven, geloof het Evangelie en gij zult gered worden. Vervolgens in de preek: de machten worden bij de naam genoemd, en het ene en enige antwoord wordt verkondigd, en dat antwoord is: geloof! Met een ander woord: Sta op. In de voorbeden tenslotte verplicht de bidder zich tot verzet tegen de macht. Daarom is voorbede doen bij uitstek een zaak van geloof. Met een ander woord: opstand(-igheid). Zo komen wij in de liturgie van de zondag tot de essentie.

De essentie: onze identiteit is Christus

Menig kerkganger komt naar eigen zeggen naar de kerk om ‘tot zichzelf’ en daarmee ‘tot rust te komen’. Om vervolgens in de liturgie erachter te komen, te ont-dekken, geen zelf (meer) te hebben, omdat wij het kwijt geraakt zijn en kwijt raken in de veelheid van de dingen. Goede liturgie neemt ons in die beweging mee, opdat wij tot de essentie komen, namelijk ons ‘zelf’

te zoeken en te vinden in Christus. Dat vraagt dat wij allereerst ontdekken hoezeer wij ons 'zelf' zijn kwijt geraakt. Waar die voortdurende onrust vandaan komt, 'dat we niet zijn die we zouden willen zijn', 'dat we niet hebben wat we zouden willen hebben'. Waar die onrust vandaan komt dat 'wanneer we maar zó zouden zijn' – een ideaalbeeld, een idool – of 'wanneer we maar dát zouden hebben' – een streven, een bezit, een ding – dat 'we dan onze bestemming zouden bereiken, namelijk gelukkig zouden zijn'. Goede liturgie spiegelt hoezeer wij onze identiteit gezocht hebben en zoeken in de aardse goederen, en verslaafd zijn geraakt. Tot schade van de ziel. Liturgie geeft daar woorden aan. En brengt ons zo tot de essentie: dat wij een zelf worden door het te ontvangen. Onze identiteit is Christus. Met andere woorden: wij ontvangen onze identiteit in geloof, in de overgave of de sprong van het geloof. Zo vormt de beoefening van de liturgie ons leven. Liturgie wordt levensvorm.

De gestalte: doop en eucharistie

Onze identiteit in Christus ontvangen wij in (of: door) onze doop. Wij zijn gedoopt in Christus. Onze identiteit in Christus wordt vervolgens zichtbaar in de voortdurende vernieuwing van onze doop in de viering van de eucharistie en in vormen van eucharistisch leven. In onze omgang met de aardse goederen – en daarover gaat het bij duurzaamheid – betekent dat: geleefde ascese en geleefde dankbaarheid.

In onze doop voltrekt zich het laatste oordeel met zijn tweeërlei uitkomst: leven of dood, hemel of hel, sterven en opstanding, oordeel en vrijspraak, verleden en toekomst. In (de vernieuwing van) onze doop bevestigen wij, met een heel klassiek woord, 'wat wij in Christus hebben': de vrijheid in Christus in vergeving van zonden en in de vernieuwing van alle dingen.

En in (de vernieuwing van) onze doop zweren wij af wat met Christus in zijn dood achter ons ligt: wereld, duivel, zonde en onze oude natuur. Het is niet moeilijk om deze klassieke vierslag te actualiseren: de wereld met zijn wetmatigheden en (denk-)schema's (Romeinen 12:2) afzweren, neen zeggen tegen het kwaad als macht (de duivel), de strijd aangaan met het verkeerd gericht verlangen van 'onze oude natuur' (de erfzonde), en neen zeggen tegen de zonde in daden van een 'nieuw godzalig leven'. Samengevat: geleefde ascese, ons onthouden van de wereld en haar begeerten.

Veel tijdgenoten, gelovigen en ongelovigen, kunnen zich bij het Laatste Oordeel aan het einde der tijden, met tweeërlei uitkomst, weinig meer voorstellen. Waarschijnlijk des te meer bij een aanstaand 'laatste oordeel' met maar één uitkomst: de ondergang van deze wereld binnen afzienbare tijd en zonder hoop. Bij velen ging het van geloof in en vrees voor de verdoemenis (maar er is redding!) naar een angstig vermoeden van een aanstaande verdommenis (en we redden het waarschijnlijk niet!).

Hoe verkondigen wij voor deze hoorders, gelovigen en ongelovigen, het Evangelie van dood én opstanding, van oordeel én vrijspraak, van hoop tégen wanhoop, van Christus versus de machten als bevrijding uit de wurggreep van de angst voor en verlamming door de ondergang van deze wereld zonder hoop? Dat is de uitdagende roeping voor de verkondiging.

Dat vraagt in theologie en prediking dat wij de verlossing in kruis en opstanding en de schepping (of soteriologie en kosmologie, of Christus en het aardse leven te midden van de

machten, of de christelijke vrijheid en onze omgang met de aardse goederen) op een nieuwe manier verbinden.

Hoe? Door een zichtbare en tastbare verbinding tussen doop en de zojuist omschreven geleefde ascese. Ten eerste door de denkschema's van deze wereld af te zweren. Dat geldt het schema van de doem – de wereld gaat naar de verdoemenis – maar ook het schema van de valse hoop, met als boodschap: wetenschap en techniek zullen ons redden. Die denkschema's afzweren, en kiezen voor een voortdurende vernieuwing van onze doop in de viering van de eucharistie. Dat ten tweede: eucharistisch leven. Dat betekent: het geleefde leven gebruiken en genieten met dankzegging. Leven uit de eucharistie is leven dat door te delen rijker wordt, omdat het leeft van wat voorhanden is: vijf broden en twee vissen. Geleefde ascese en geleefde eucharistie – hoe ziet dat eruit?

De inhoud: heiliging van tijd, plaats en handelen.

Paulus vertaalt de liturgie van de zondagse eredienst naar de liturgie van elke dag en het gewone leven. Dat wij 'onze lichamen stellen tot een levend, heilig en God welgevallig offer' (Romeinen 12). Inhoudelijk krijgt dat vorm in een nieuwe manier van denken, kijken, afwegen, onderzoeken wat de wil van God is: het goede, volmaakte en Hem welgevallige.

Het geleefde leven als een eredienst: dat kan niet zonder structuur. De gelovige anno 2022 moet iets hebben van de monnik van weleer. In de wereld woont hij afgezonderd. Zonder de omheining van een dagelijkse liturgie – afgezonderde momenten (getijden), afgezonderde plaatsen (huiskapel, bidstoel, de eettafel met de paas- of doopkaars) en handelingen (gebeden, tienden, geloften) is het godsonmogelijk de hoop te bewaren. De hoop op tweeërlei uitkomst: deze aarde wordt behouden door vuur heen. Deze wereld gaat door crises heen. Maar tegelijk omgekeerd: zij wordt door vuur heen behouden.

Tot slot

Het bovenstaande vraagt van ons als voorgangers, als VDM's, lef en goede theologie. Grote woorden spreken vereist legitimatie. Wie in het pastoraal gesprek getuigt van vergeving, moet zelf weten van vergeving te leven. Hetzelfde geldt van de roep tot inkeer en omkeer. Ambt en toga zeggen dat we grote woorden mogen en moeten spreken. Maar ambt en toga zijn nooit alibi om zelf buiten schot te kunnen blijven. *Practice what you preach.*

En het bovenstaande vraagt van ons goede theologie. Spiritueller geformuleerd: het vereist de gave van de onderscheiding van de geest der eeuw. Die is gegeven aan de kerk. In het verband van dit artikel trek ik de lijn door naar de gemeenschap van de voorgangers. Niemand van ons wordt in zijn of haar eentje het bos in gestuurd. Wij ontvangen de werkgemeenschappen om de ingewikkelde vragen van onze tijd te delen, om die uiteen te leggen, opdat wij in de liturgie van de zondag het ingewikkelde leven terug brengen tot de echte eenvoud van de eenvoudige gehoorzaamheid.

Ik hoop dat deze reflectie daaraan mag bijdragen.

De moed om te hopen *door Sam Janse*

Waar halen we de moed om te hopen vandaan? Ik verdenk soms gewetensvolle wetenschappers en beleidsmakers ervan dat ze het ecologisch toekomstperspectief toch nog wat verbloemen omdat de realiteit zo verbijsterend is dat eerlijkheid ons alle hoop ontnemt. En dat is dodelijk voor een samenleving, ook voor het dorp dat deze wereld is. Ik hoor het van ouderen: in welke wereld komen onze (klein)kinderen terecht? Ik hoor het van jongeren: moeten wij wel kinderen op deze wereld zetten? Ik zie het bij mensen die niet meer naar het journaal willen kijken omdat ze de confrontatie met de toekomst van deze planeet niet meer aankunnen.

Ik hoor trouwens ook andere geluiden. Volgens sommigen gaat het de goede kant op. Naast en tegenover de 'klimaatontkenners' (merkwaardig woord!) zijn er velen die beseffen dat er wat gebeuren moet om het tij te keren. We hebben langzamerhand wel in de gaten dat het klimaat op drift is en dat er meer rampen in aantocht zijn. 'We moeten allemaal ons steentje bijdragen', hoor ik om me heen zeggen. 'Elke keer een klein stapje'. Niet te veel tegelijk natuurlijk, want er moet draagvlak blijven.

Dat klinkt redelijk. Tenzij we het alleen nog maar met grote stappen redden. Tenzij het onwaarschijnlijk is dat wij massaal grote stappen nemen willen. Het beeld komt me voor ogen van reizigers die hun pas versnellen op weg naar het station, om daar te ontdekken dat de trein al lang vertrokken is. Ze zijn te laat van huis gegaan. Wel doorgestapt, maar niet gerend. Op een gegeven moment is niet de richting is beslissend, maar het tijdpad.

Kan de kerk in deze situatie nog een boodschap van hoop spreken? Volgens het bekende woord van Nietzsche is de hoop het ergste kwaad omdat ze de fictie in stand houdt dat het allemaal meevalt en dat er licht aan het eind van de tunnel is. De kerk verlengt op die manier de kwaal in plaats dat ze de harde boodschap uitspreekt dat er geen hoop is. Uiteindelijk zou dat een genadige boodschap zijn, omdat ze eerlijk is en het proces van ontzuivering bekort. Geen 'Sugarcandy Mountain' van Mozes de raaf uit *Animal Farm*. Geen 'pie in the sky when you die'. En dus ook al eerder geen 'pie'.

Hoop is iets anders dan optimisme. Optimisme is de karaktereigenschap om eerder de mogelijkheden dan de moeilijkheden te zien. Hoop komt van de andere kant. Hoop heeft te maken met het visioen van een nieuwe hemel en een nieuwe aarde waarop gerechtigheid woont (Openbaring 21). Met het sterke vermoeden dat het nog anders kan en nog anders wordt dan het nu in deze wereld is. Met de onwil om je erbij neer te leggen dat er niet meer zou zijn dan wat we zien. Het is verzet tegen het realisme dat zijn knopen telt en de optelsom maakt na alle aftrekposten te hebben genoteerd.

Is dat dan anders dan 'the pie in the sky when you die'? Anders dan het Luilekkerland waar we na onze dood hopen te komen en ons daarmee tijdens ons leven overeind houden? Nietzsche helpt hier verder. Dat de hoop gestorven is, is volgens hem een gevolg van de dood van God. Dat brengt ons bij het Bijbels inzicht dat God de God van de hoop is. Als Hij leeft is er hoop. Als Pasen een realiteit is, is er licht aan het eind van de tunnel. De hoop hangt aan God. Daarin verschilt hoop van optimisme.

De hoop, beter, het gehoopte, wordt nog niet gezien volgens Paulus, anders is het geen hoop meer. Die hoop wordt ons aangezegd, verkondigd als iets wat mensen niet hadden kunnen bedenken.

Profeten weten dat het hier nauw luistert. De broodprofeten verkondigen ook hoop, nog sterker dan de echte profeten. De profeet Chananja zegt dat het binnenkort afgelopen is met de macht van de koning van Babylonië (Jeremia 28). De ballingen komen terug en de schatten uit de tempel ook. Jeremia zegt dat het mooi zou zijn als Chananja gelijk heeft, maar vreest dat het niet waar is. Jeremia heeft een sombere boodschap: de crisis zal nog groter zal worden: het volk gaat in ballingschap en de stad en de tempel zullen tot een puin hoop worden.

Heeft Jeremia dan geen hoop voor de stad, voor het land en voor de wereld? Zeker wel. Als hij in de gevangenis zit (het lot van vele profeten!) geeft hij de opdracht om, terwijl het land onder de voet wordt gelopen, een akker in zijn geboorteplaats Anatot te kopen (Jeremia 32). Dat is een ultieme geloofsdaad, een teken van hoop: het leven gaat verder. Er zal straks toch weer gezaaid en geoogst worden op dit plekje grond.

Dat biedt hoop, ook voor ons. Terwijl ik deze zin opschrijf voel ik dat mijn naald dreigt terecht te komen in de groef van een oud en makkelijk liedje. Een 'lullaby', een slaapliedje. De dominee keert zijn stapeltje preken nog eens om en zegt dat er hoop is. Er moet wel hoop zijn, anders kan de kerk wel sluiten. Anders wordt ons alle motivatie en inspiratie ontnomen. Hoe kan de kerk geloofwaardig over hoop spreken? Op dit punt valt nog wat te leren van de oudtestamentische profeten.

Profeten roepen op tot grote stappen. Grote stappen, want op het station wordt al gefloten. Radicale omkeer, geen cosmetische behandeling, maar totale verandering van je leven. En nog wat. Ze roepen op tot vertrouwen dat, als alles fout gaat, Gods handen sterker zijn dan de onze.

Profeten hebben een dubbele boodschap: van ballingschap en terugkeer, van dood en opstanding. Die laten zich niet tegen elkaar wegstrepen. De waarheid van hun boodschap ligt in het moment en de manier waarop ze toegepast wordt.

Profeten bieden hoop, maar nooit met ontkenning van de werkelijkheid. Als iedereen roept dat het goed gaat, wijst een profeet op het zwartste scenario. Als iedereen roept dat alles verloren is, stad en land en leven, roept de profeet dat er hoop is. Tegendraads in optimisme en pessimisme: dat is de hoop.

Wee hun die een pad kiezen dat voor anderen bepaalt of ze mogen leven – of sterven *door Paul Schenderling*

In april 1963 werd Martin Luther King hardhandig opgesloten in een staatsgevangenis in Birmingham, Alabama. Zijn vergriep? Hij had een geweldloze mars georganiseerd met zwarte demonstranten die mensen opriepen om met Pasen winkels van witte eigenaren te boycotten. Eeuwenlang werden zwarte medewerkers van bedrijven van witte eigenaren zwaar uitgebuit. De afschaffing van de slavernij, precies een eeuw eerder, had daar weinig aan veranderd. Zwarte medewerkers werden door witte winkeleigenaren nog steeds gediscrimineerd en onderbetaald. Op de mars werd fel gereageerd, niet alleen door extremisten van de Ku Klux Klan. Ook acht gematigde witte predikanten veroordeelden in een open brief in de krant de mars en de boycot.

Dominee King was bedroefd over de “lauwe” reactie van zijn witte ambtsgenoten. Vanuit de gevangenis schreef hij een brief, met als aanhef: “My Fellow Clergymen”. Geliefde broeders en zusters, zo wendde hij zich tot zijn geloofsgenoten, zoals ook Paulus en Petrus dat deden vanuit de gevangenis, “ik kom bijna tot de betreuenswaardige conclusie dat een groter struikelblok voor onze strijd om de vrijheid niet de Ku Klux Klanner is, maar de witte gematigde, die meer toegewijd is aan ‘orde’ dan aan rechtvaardigheid (...).” Kings voornaamste bezwaar tegen zijn ambtsgenoten is dat ze negatieve vrijheid, de afwezigheid van spanningen, verkiezen boven positieve vrijheid, de aanwezigheid van rechtvaardigheid. En dat ze continu zeggen: ‘Ik ben het eens met je doelstellingen, maar kan niet instemmen met je methoden van directe actie’, en adviseren om te wachten op een ‘meer gelegen moment’. In een magistrale passage haalt hij uit naar mensen “die geloven dat je het tijdsfad van iemands anders vrijheid mag bepalen.”

Het tijdsfad dat wij bepalen voor anderen

Ook in onze tijd bepalen wij, burgers van rijke landen, een tijdsfad voor anderen. Wij kiezen een tijdsfad dat bepaalt hoe lang anderen nog te leven hebben, hoe lang hun huis en omgeving nog bewoonbaar zijn, hun land nog vruchten geeft, de hemel boven hun hoofden nog regen geeft en hoe lang ze nog de vrijheid hebben om te leven waar ze willen leven. Hoe dat zit? Welnu, de overheden van rijke landen zoals Nederland hebben een tijdsfad gekozen waarin ze de uitstoot van broeikasgassen zullen terugbrengen naar nul. Dit tijdsfad, en vooral de snelheid daarvan, bepaalt hoe leefbaar de toekomst van miljoenen mensen zal zijn, nu en straks. Hierbij hebben Europese overheden gekozen voor een tijdsfad waarin de uitstoot wordt teruggebracht naar netto nul in 2050. Dit tijdsfad betekent voor miljoenen mensen een doodsvonnis. Het is daarom cruciaal om te begrijpen wat hier gebeurt.

Twee redenen waarom netto nul in 2050 dramatische consequenties heeft

Er zijn twee redenen waarom netto nul in 2050 zulke dramatische consequenties heeft. Ten eerste zijn de veronderstellingen achter het concept ‘netto nul’ onrealistisch en gevaarlijk. Netto nul betekent namelijk niet dat overheden stoppen met het nastreven van economische groei en ook niet dat de uitstoot teruggebracht wordt naar absoluut nul. In plaats daarvan blijven bestuurders en beleidsmakers inzetten op economische groei en geloven ze dat het

teveel aan uitstoot in de toekomst weer uit de lucht zal worden gehaald, zogenoemde ‘negatieve emissies’. Om dit te bewerkstelligen, leunen ze zwaar op technologische vooruitgang. Ook het Klimaatpanel van de Verenigde Naties, het IPCC, veronderstelt in haar scenario’s, onder druk van overheden, “nog nooit eerder vertoonde technologische vooruitgang” om netto nul te bewerkstelligen.²⁶ Gezaghebbende wetenschappers vinden het echter onrealistisch en gevaarlijk om te hopen op nog nooit eerder vertoonde vooruitgang.²⁷ Ook hebben ze zware kritiek op de grote aannames over negatieve emissies.²⁸ Als straks blijkt dat we netto nul inderdaad niet of te laat halen, dan zijn de gevolgen desastreus. Dan stevenen we af op minimaal 2,4 graden opwarming, volgens sommige experts zelfs 3 of 4 graden opwarming, met alle gevolgen van dien.

Ten tweede is netto nul in 2050 veel te laat om de toekomst van miljoenen mensen veilig te stellen. De beleidstappen die zijn toegezegd om netto nul in 2050 te bewerkstelligen, zijn simpelweg ontoereikend om een reële kans te bieden om de opwarming onder de 1,5 graad te houden.²⁹ Sowieso is netto nul in 2050 veel te langzaam om ontwikkelingslanden nog de kans te bieden om hun economie nog wat te laten groeien om de armoede in die landen uit te bannen.

Waarom een tijdspad als de huidige mate van opwarming al desastreus is?

Wat dit falen van rijke landen nog erger maakt, is dit: dit tijdspad gaat over toekomstige opwarming, terwijl de huidige mate van opwarming al voor miljoenen mensen desastreus is. Er zijn nu al 1,7 miljoen³⁰ tot 5 miljoen³¹ vroegtijdige sterfgevallen per jaar als gevolg van extreme temperaturen. Het grootste deel hiervan is het gevolg van hittegolven, die als gevolg van de klimaatcrisis significant vaker voorkomen.³² Dit aantal is hoger dan schattingen van een paar jaar geleden en veel hoger dan de meeste mensen denken.

In de toekomst zijn de gevolgen van dit lakse beleid helaas nog veel verschrikkelijker. De uitstoot die 5,5 Europeanen gemiddeld tijdens hun leven toevoegen aan de atmosfeer zorgt later deze eeuw elders in de wereld voor één extra sterfgeval.³³ Aan het einde van deze eeuw zullen door klimaatverandering jaarlijks 4,6 miljoen mensen extra sterven dan nu het geval

²⁶ Keyßer, L.T. & M. Lenzen (2021), ‘1.5 °C degrowth scenarios suggest the need for new mitigation pathways’. In: *Nature Communications*, 12:2676.

²⁷ Ibidem. Als aanvullende bron: H. Haberl et al. (2020). A systematic review of the evidence on decoupling of GDP, resource use and GHG emissions, part II: synthesizing the insights. In: *Environmental Research Letters*, 15(6), 065003.

²⁸ Anderson, K., and G. Peters (2016), ‘The trouble with negative emissions’. In: *Science*, 354 (6309), 182-183.

²⁹ Climate Action (2021), ‘Glasgow’s 2030 credibility gap: net zero’s lip service to climate action: wave of net zero emission goals not matched by action on the ground’. Ook Nederlandse experts die betrokken zijn bij het IPCC schatten in dat beperking van de opwarming met het huidige beleid gaat mislukken: <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2433051-klimaatwetenschappers-beperken-opwarming-aarde-gaat-mislukken>

³⁰ Burkart, K.G. et al. (2021), ‘Estimating the cause-specific relative risks of non-optimal temperature on daily mortality: a two-part modelling approach applied to the Global Burden of Disease Study’. In: *The Lancet*, Vol. 398, pp. 685-697.

³¹ Zhao, Q. et al. (2021), ‘Global, regional, and national burden of mortality associated with non-optimal ambient temperatures from 2000 to 2019: a three-stage modelling study’. In: *The Lancet Planetary Health*, Vol. 5, pp. 415-425.

³² Douris, J. & G. Kim (2021), ‘Atlas of Mortality and Economic Losses from Weather, Climate and Water Extremes (1970–2019)’. Geneva: World Meteorological Organization (WMO), WMO-No. 1267.

³³ Bressler, R.D. (2021), ‘The mortality cost of carbon’. In: *Nature Communications*: 12:4467.

is,³⁴ met een bandbreedte van 1 tot 7,3 miljoen extra overlijdens.³⁵ Het exacte aantal hangt af van de mate van opwarming van de aarde en de bevolkingsgroei.³⁶ Hierbij is rekening gehouden met economische groei en met klimaatadaptatie. Deze sterfte is het gevolg van extremere temperaturen en het vaker voorkomen van klimaatgerelateerde ziektes, zoals malaria, en ondervoeding; sterfgevallen als gevolg van extreem weer zijn moeilijker te voorspellen en dus niet meegerekend.³⁷ Verder wordt in de komende vijftig jaar het leefgebied van 1,5 tot 3 miljard mensen (!) door hitte, droogte en overstromingen onbewoonbaar.³⁸ Ook neemt bij elke graad temperatuurstijging de ernst van wereldwijde voedselcrises toe.³⁹

Wie lijden hieronder en wie zijn er verantwoordelijk?

De landen die historisch gezien hoofdeverantwoordelijk zijn voor het veroorzaken van de huidige omvang van de klimaatcatastrofe zijn de EU en de VS: samen dragen ze maar liefst 70 procent van de verantwoordelijkheid.⁴⁰

De mensen die hier onder lijden, nu en in de toekomst, leven voor het overgrote deel in landen rond de evenaar, landen die geen verantwoordelijkheid dragen voor deze noodsituatie. Het zijn bovendien landen die in de geschiedenis al heel veel te lijden hebben gehad onder het kolonialisme, en die nu nog steeds uitgebuit worden in ons mondiale economische systeem. Vanessa Nakate, een christelijke klimaatactiviste uit Uganda, schrijft: “Wat zou 1,5 graden [Celsius] opwarming betekenen voor Afrika? Bot gezegd: het zou een verwoestend effect hebben. Onderzoekers schatten in dat 1,5 graden opwarming het aantal hittegolven in Afrika richting 2050 zal verdubbelen. Het kan resulteren in 350 miljoen mensen in megasteden waar de hitte hen fataal kan worden. (...) Volgens een studie in PNAS zal 1,5 graden opwarming megastad Lagos onderwerpen aan hittestress die een factor 1000 hoger ligt dan in het recente verleden.”⁴¹

³⁴ Ibidem.

³⁵ Auffhammer, M. (2022), ‘The mortality cost of climate change’. In: *Nature Climate Change*, Vol. 12, pp. 611-619. En: Carleton, T.A. et al. (2022), ‘Valuing The Global Mortality Consequences Of Climate Change Accounting For Adaptation Costs And Benefits’. NBER Working Paper 27599.

³⁶ In de studie van Carleton et al. (2022) is rekening gehouden met twee scenario’s, RCP 4.5 (gematigde opwarming) en RCP 8.5 (sterke opwarming). In het RCP 4.5 scenario is de extra mortaliteit 11 mensen op 100.000, in het RCP 8.5 scenario 73 op 100.000. De wereldbevolking kan in 2100 gegroeid zijn tot aan aantal van 8,8 tot 10 miljard mensen.

³⁷ Deze informatie is terug te vinden in de drie belangrijkste bronnen van Bressler (2021): (1) Hales, S., Kovats, S., Lloyd, S. & D. Campbell-Lendrum (2014; red.) ‘Quantitative risk assessment of the effects of climate change on selected causes of death, 2030s and 2050s’. Geneva: World Health Organization. (2) Carleton, J. et al. (2020), ‘Valuing The Global Mortality Consequences Of Climate Change Accounting For Adaptation Costs And Benefits’. NBER Working Paper Series, Working Paper 27599. (3) Gasparrini, A. et al. (2017), ‘Projections of temperature-related excess mortality under climate change scenarios’. In: *The Lancet Planetary Health*, Vol. 1, pp. 360-367.

³⁸ Xu, C., Kohler, T.A., Lenton, T. M., Svenning, J. & M. Scheffer (2020), ‘Future of the human climate niche’. In: *PNAS*, Vol. 117, No. 26., pp. 11350-11355.

³⁹ Dasgupta, S. & E.J.Z. Robinson (2022), ‘Attributing changes in food insecurity to a changing climate’. In: *Nature*: 12:4709.

⁴⁰ Hickel, J. (2020), ‘Quantifying national responsibility for climate breakdown’, in: *The Lancet Planetary Health*. Het betreft de bijdrage van landen aan de overschrijding van het veilige CO₂-gehalte, rekening houdend met het eerlijke aandeel van landen binnen de veilige grens.

⁴¹ Nakate, V. (2021), *A Bigger Picture: My Fight to Bring a New African Voice to the Climate Crisis*. One Boat: London, pp. 89-90.

Er is sprake van een noodsituatie, dus daar moeten we ook naar handelen

Het is afschuwelijk dat deze humanitaire catastrofe mensen uit rijke landen er blijkbaar niet toe aanzet om te handelen alsof er sprake is van een noodsituatie. Het is abject dat overheden in rijke landen de arrogantie hebben om een tijdsfad voor anderen te bepalen, zonder leiderschap te tonen en het lef te hebben om tegen hun eigen burgers te zeggen dat dit tijdsfad een doodsvonnis is voor miljoenen mensen in landen rond de evenaar. Het onheil van de uit de hand lopende klimaatcatastrofe is onomkeerbaar – en zal uiteindelijk ook onszelf treffen.

Dat onheil de mensen zal treffen die kwade plannen maken, is geen menselijke boodschap. Het is een boodschap die God brengt bij monde van de profeten, zoals de profeet Micha:

Wee hun die kwaad in de zin hebben en op hun bed boze plannen smeden. Al in het ochtendgloren brengen ze die ten uitvoer, dat ligt in hun macht. Willen ze een veld? Ze roven het! Willen ze een huis? Ze nemen het! Ze maken zich meester van huizen en hun bezitters, van mensen en hun eigendom. Daarom – dit zegt de HEER: over dit volk zal Ik onheil brengen, een onheil dat jullie niet kunnen afschudden en waaronder jullie gebukt zullen gaan. Er wacht jullie een tijd van verschrikking! (Micha 2:1-3; NBV21)

Slotsom

Micha en Martin Luther King zeggen klip en klaar: wee hun die een pad kiezen dat voor anderen bepaalt of ze mogen leven – of sterven. Ze houden aan predikanten, en ons allemaal, een duidelijke keuze voor: of jullie zijn gematigd en stemmen in met het pad, of jullie zeggen waar het op staat en verwerpen het pad. Neem een voorbeeld aan Extinction Rebellion. Zij stellen onomwonden dat overheden moeten streven naar netto nul in 2025, kortom: dat overheden een noodplan in werking moeten stellen. Het is niet de taak van profeten of predikanten om mee te denken met bestuurders en beleidsmakers of dit mensen in rijke landen wel of niet ‘gelegen komt’. Er is immers sprake van een humanitaire noodsituatie, volgens de Hoge Commissaris van de Mensenrechten van de Verenigde Naties, “verreweg de grootste uitdaging voor de mensenrechten in onze tijd”. In zo’n uitzonderlijke situatie is het onze taak om alarm te slaan en leidende figuren in niet mis te verstane bewoordingen duidelijk te maken dat alleen maximale inspanningen genoeg zijn. Daarbij zullen onvermijdelijk spanningen ontstaan. Maar laten we liever gespannen op weg gaan naar rechtvaardigheid, dan ontspannen op weg naar de verschrikking.

Meer weten en verder lezen?

Zonder volledig te zijn willen we een paar suggesties doen om verder te lezen over de in deze bundel genoemde onderwerpen.

Aster Abrahamsen

Rowan Williams on Climate Justice, Climate Change and Christian Vision,

(https://www.youtube.com/watch?v=SP16mgMr_2Y) In deze lezing maakt Williams op indringende wijze duidelijk hoe het Bijbelse spreken over rechtvaardigheid ons in deze tijd inzicht kan geven in hoe de ecologische crisis en gerechtigheid samenhangen en hoe we in deze crisis recht kunnen doen aan elkaar en de aarde om ons heen.

We wijzen je graag op de webinars over geloven en duurzaamheid door het NBG. Een mooie kans voor verdere verdieping, vanaf half oktober 2022.
bijbelgenootschap.nl/webinars.

Zee nu, Eva Meijer (2022). Op een dag stroomt de zee Nederland in. In deze roman beschrijft Eva Meijer zeer treffend hoe we in Nederland zouden reageren als een dergelijke ramp ten gevolge van klimaatverandering ons zou treffen. Politici, burgers, boeren, kerkgangers: iedereen komt voorbij. In dezelfde lijn ligt de film **'Don't look up' van Adam McKay** (2021). Een meteoriet zal een einde maken aan al het leven op aarde. We kijken mee hoe in Amerika men daarop reageert (of niet reageert en de kop in het zand drukt: 'don't look up!') Beide zetten aan het denken: wat als het te laat is? Wat rest er nog 'voorbij het kantelpunt'? Ook roept het vragen op naar berusting en bekering.

Hoe handel ik eerlijk, Matthias Olthaar en Paul Schenderling (2021) In dit vlotgeschreven boek wordt pijnlijk duidelijk gemaakt hoe veel consumptieve keuzes die wij in Nederland maken sociaal onrecht en ecologische schade in andere landen tot gevolg hebben. Van de spijkerbroek die je draagt tot de tomaten die je eet. Bijzonder aan dit boek is dat er ook een theologische en Bijbelse visie in terugkomt.

Jasper Dijkman

Brueggemann, Walter, Reality, Grief, Hope: Three Urgent Prophetic Tasks (2014). Dit boek van Walter Brueggemann, dat aan de basis ligt van het essay over hoop tijdens de klimaatcrisis, is te lezen als een update van zijn bekende boek *The Prophetic Imagination*. Als zodanig is het geen boek over het klimaat, maar toch is het een scherpe analyse van het heden vanuit een Bijbels-theologisch perspectief.

Rogers-Vaughn, Bruce, Caring for souls in a neoliberal age (2016). Hoewel de Amerikaanse context natuurlijk niet gemakkelijk naar de Nederlandse te vertalen is, heeft deze analyse van de pastorale noden in het heden veel te bieden. Er is een vorm van wanhoop die kenmerkend is voor de manier waarop wij onze samenleving hebben ingericht. Dit boek geeft daarvan vanuit een pastoraal-therapeutisch perspectief een gedegen analyse.

Lieke Weima

Hannah Malcolm (red.), Words for a dying world: Stories of Grief and Courage from the Global Church (2020). Veel te vaak lezen we over de klimaatcrisis vanuit ons eigen westerse perspectief. Hannah Malcolm stelde deze bundel samen met bijdragen van theologen en

christenen uit alle werelddelen. De nadruk ligt op het onder ogen komen van de harde werkelijkheid van de klimaatcrisis en de vraag hoe je als gelovige daar duiding aan geeft.

Podcast 'Everybody Now: Climate Emergency and Sacred Duty': Wees voorbereid op een lange zit (105 minuten) en zorg dat je stevig zit, want deze podcast is een emotionele achtbaan. Het is een combinatie van muziek, vlijmscherpe poëzie, harde feiten, verhalen van klimaatactivisten en prachtige theologische duiding van o.a. Rowan Williams. Een aanklacht, een oproep, maar vooral: een ode aan het leven. (<https://www.nomadpodcast.co.uk/climate-emergency-and-sacred-duty/>, ook te beluisteren via o.a. Apple Podcasts en Spotify.)

Jim Forest, The root of war is fear: Thomas' Merton's advice to peacemakers (2016). Dit boek gaat niet direct over de klimaatcrisis, maar wél expliciet over de vraag wat de roeping is van christenen in een tijd dat de wereld wordt bedreigd. In de tijd van Thomas Merton waren dat de bedreigingen van geweld en kernoorlog. Jim Forest beschrijft hoe Thomas Merton vanuit het contemplatieve leven van het klooster op zijn eigenzinnige manier een enorme steun was voor vredesactivisten 'aan het front', waartoe Forest zelf behoorde. Dit boek zette mij erbij stil hoezeer actie en contemplatie met elkaar verweven zijn.

Liturgische suggesties

<https://laudato-si.nl/vieren/liturgische-bouwstenen>

<https://www.michanederland.nl/>

<https://www.scheppingvieren.nl/>

<https://toolkit.groenekerken.nl/toolkit/de-schepping-vieren/vier-de-schepping/>

<https://seasonofcreation.org/>

<https://www.churchofengland.org/about/environment-and-climate-change/creationtide/creationtide-resources>

Tot slot

We wijzen je er graag op dat het nieuwe boek van Paul Schenderling binnenkort verschijnt. Eerder schreef hij 'Hoe handel in eerlijk?'.

Stel je voor: een Nederland dat binnen de draagkracht van de aarde leeft. Een land waarin economische groei niet meer voorop staat, terwijl de welvaart van verreweg de meeste Nederlanders intact blijft. Een land waarin mensen gelukkiger worden, omdat ze minder stress en meer vrije tijd hebben. Het nieuwe boek van Paul Schenderling laat zien hoe dit kan, op een haalbare en betaalbare manier en in korte tijd. Zie www.postgroei.nl. www.genoegomteleven.nl

Ook de werkgroep 'Eenvoudig leven' werkt aan een vervolg, dat binnenkort verwacht wordt: Sam Janse e.a., *Toegewijd leven. (Bijbel)studies over het goede leven*

De wereldwijde klimaatcrisis eist haar tol. Allereerst en allermeeest onder de allerarmsten. Maar ze raakt ook onze levens en misschien nog belangrijker: onze levensstijl. Twee jaar geleden publiceerden de auteurs Eenvoudig leven, dat intussen zijn derde druk beleefde. De nieuwe bundel heeft een vergelijkbare opzet: de Bijbelteksten zijn leidend bij de doordenking van de grote thema's van klimaatcrisis en duurzaamheid. Mede door de opgenomen interviews heeft deze bundel een diepgroene kleur.